

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра національної безпеки та політології

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра на тему:
**«Трансформація безпекової політики Туреччини за президенства
Ердогана»**

Виконав студент II курсу, групи МНБ-21
спеціальності 256 Національна безпека (за
окремими сферами забезпечення і видами
діяльності)

Татарин Ігор Васильович

Керівник – доктор юридичних наук, професор
Романов Микола Степанович

Рецензент – доктор юридичних наук, професор
Шилін Микола Олександрович

Острог, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ ПРИХОДУ РЕДЖЕПА ТАЙІПА ЕРДОГАНА ДО ВЛАДИ.....	8
1.1. Політична ситуація в Туреччині наприкінці ХХ століття.....	8
1.2 Політична кар'єра Реджепа Тайіпа Ердогана до президентства.....	15
1.3. Трансформація політичного ландшафту Туреччини.....	22
1.4. Міжнародні фактори, що вплинули на політичний курс Туреччини.....	28
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЧЧИНИ ЗА ЕРДОГАНА.....	34
2.1. Внутрішня безпекова політика та посилення державного контролю.....	34
2.2. Зовнішня безпекова політика та регіональні амбіції.....	50
РОЗДІЛ 3. ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЧЧИНИ.....	65
3.1. Внутрішні виклики безпекової політики Туреччини: проблеми авторитаризму, економічної стабільності та політичної поляризації.....	65
3.2. Зовнішні виклики безпекової політики Туреччини у відносинах із союзниками та на тлі нових геополітичних загроз.....	76
3.3. Перспективи трансформації безпекової політики Туреччини у регіональних та глобальних безпекових структурах.....	84
ВИСНОВКИ.....	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	93
ДОДАТКИ.....	106

ВСТУП

Постановка проблеми дослідження. У системі міжнародної безпеки Туреччина посідає помітне місце, бо її політичні рішення впливають на ситуацію в Чорноморському регіоні, на Кавказі, Близькому Сході й у середземноморському просторі. У період правління Реджепа Таїпа Ердогана безпековий курс Анкари помітно змінився. Турецьке керівництво почало активніше поєднувати військові, дипломатичні, економічні й ідеологічні інструменти впливу, прагнучи діяти самостійніше у відносинах із Заходом, Росією, країнами Близького Сходу й тюркським світом. На зміну попередній обережнішій лінії прийшла політика стратегічної автономії, сформована під впливом регіональних конфліктів, терористичних загроз, російської активності та нестабільності навколо турецьких кордонів.

Прагнення Анкари розширити простір власного впливу простежується через її участь у НАТО, зближення з БРІКС, активізацію Організації тюркських держав і посилення ролі у регіональних безпекових процесах. Туреччина намагається одночасно зберігати зв'язки із західними союзниками й розвивати партнерство з державами, які пропонують альтернативні центри сили. Тому зовнішньополітична поведінка Анкари часто виглядає суперечливою, проте в ній проявляється головна риса курсу Ердогана: бажання не залежати повністю від жодного з великих геополітичних блоків.

Актуальність дослідження трансформації турецької безпекової політики пов'язана з тим, що Анкара дедалі частіше впливає на рішення, важливі для НАТО, Європейського Союзу, США, Росії й Китаю. Її позиція щодо Чорного моря, Сирії, Кавказу, міграційної безпеки, оборонної промисловості та енергетичних маршрутів виходить за межі внутрішньої політики Туреччини. Вивчення курсу Ердогана дає змогу краще зрозуміти, як держава середнього масштабу намагається посилити власну суб'єктність у багатопольярному світі, зберігаючи простір для маневру між союзницькими зобов'язаннями, регіональними амбіціями й прагненням до стратегічної самостійності.

Характеристика стану дослідження проблеми. У дослідженні використано як праці українських науковців, так і турецьких та закордонних авторів, що дозволяє сформуванню комплексного уявлення про трансформації в безпековій політиці Туреччини за президентства Реджепа Таїпа Ердогана.

Політичні трансформації та зовнішня політика Туреччини. Значний внесок у дослідження цього аспекту зробили такі українські вчені, як О. Волович, Г. Замікула, А. Худолій. Їхні праці висвітлюють розвиток турецької політичної системи, зміни у зовнішньополітичних пріоритетах та взаємодію з регіональними гравцями.

Дослідження ролі Туреччини в регіональній безпеці зосереджуються на взаємодії Туреччини з НАТО, Близьким Сходом і Чорноморським регіоном. Наприклад, праці таких закордонних авторів, як Ч. Касапоглу та А. Маковський, розглядають участь Туреччини в безпекових структурах НАТО та її стратегічну роль у регіоні. Важливу роль відіграють дослідження М. Воротнюк, яка аналізує євроатлантичну політику Туреччини, та В. Петрик, що вивчає економічні аспекти турецьких реформ.

Значна увага приділяється розвитку оборонної промисловості Туреччини, що стала важливим фактором її безпекової стратегії. Такі автори, як М. Гюркан, С. Егелі, та Ю. Гюрсой, детально аналізують зростання автономності оборонного сектора Туреччини, зміни у співпраці з міжнародними партнерами та стратегічні ініціативи Анкари в сфері озброєння.

У дослідженнях С. Бечев і Б. Берксой розглядаються складні відносини Туреччини з Росією, ЄС та США. Роботи А. Інсел та В. Хейл досліджують вплив ісламізму та секуляризму на політичну ідентичність Туреччини, що є важливим елементом розуміння її безпекової політики.

Метою роботи є проаналізувати трансформацію безпекової політики Туреччини за президентства Реджепа Таїпа Ердогана.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

- проаналізувати передумови приходу Реджепа Тайїпа Ердогана до влади;

- дослідити внутрішню безпекову політику та посилення державного контролю в Туреччині за Ердогана;
- провести аналіз зовнішньої безпекової політики та регіональних амбіцій Туреччини;
- визначити виклики та перспективи безпекової політики Туреччини.

Об'єктом дослідження є безпекова політика Туреччини в сучасній системі міжнародних відносин.

Предмет дослідження – особливості трансформації безпекової політики Туреччини за президентства Реджепа Таїпа Ердогана.

Методи дослідження. У даному дослідженні було застосовано комплекс методів, які забезпечили ґрунтовність аналізу трансформації безпекової політики Туреччини за президентства Реджепа Таїпа Ердогана. Аналіз літератури дозволив вивчити наукові та аналітичні джерела, що стосуються змін у безпековій політиці Туреччини, а також оцінити вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на формування стратегій у сфері оборони та міжнародних відносин. Методи опису використовувалися для формулювання загальних характеристик безпекової політики Туреччини, зокрема її регіонального та глобального впливу. Діалектичний метод забезпечив розуміння суперечливих тенденцій у безпековій політиці Туреччини, таких як балансування між НАТО та БРІКС, взаємодія з Росією, зміни у відносинах із союзниками та сусідами. Історичний метод допоміг простежити еволюцію безпекової політики Туреччини, включно з впливом історичних подій, як-от військових конфліктів у регіоні, на сучасну стратегію держави. Структурний метод дозволив аналізувати елементи безпекової політики Туреччини в їхній взаємодії, зокрема її оборонний сектор, дипломатичні зусилля та економічну інтеграцію в міжнародні організації. Формально-логічний метод використовувався для систематизації інформації, формулювання висновків та обґрунтування причинно-наслідкових зв'язків між окремими елементами політики.

Географічні межі дослідження охоплюють Туреччину як ключового гравця регіональної та глобальної безпеки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період президентства Реджепа Таїпа Ердогана, починаючи з 2003 року, коли він став прем'єр-міністром, і до 2024 року, що дозволяє висвітлити ключові зміни в безпековій політиці країни протягом цього часу.

Практичне значення. Практичне значення проведеного дослідження полягає у його багатофункціональності та можливостях застосування в кількох важливих сферах. Для студентів і викладачів дослідження є корисним освітнім ресурсом, що пропонує глибокий аналіз трансформації безпекової політики Туреччини. Воно може бути використане у навчальному процесі для поглиблення знань з міжнародних відносин, регіональної політики, безпекових досліджень і стратегічного аналізу. Викладачі можуть інтегрувати матеріали роботи в лекції, семінари та практичні заняття, а студенти – для підготовки наукових робіт та дискусій.

Для формування університетських курсів, пов'язаних із вивченням міжнародної безпеки, зовнішньої політики Туреччини чи загальною регіональною політикою, результати дослідження можуть стати основою для створення спеціалізованих дисциплін.

Для формування стратегій України результати дослідження мають особливу значущість. Туреччина є активним партнером України у військовій, економічній та дипломатичній сферах. Водночас її тісна співпраця з Росією вимагає від України ретельно продуманого підходу до двосторонніх відносин. Аналіз політики Туреччини може слугувати основою для розробки стратегій взаємодії, які дозволять посилити підтримку України та мінімізувати вплив російсько-турецького партнерства на її інтереси. Дослідження сприяє розумінню можливостей і обмежень Туреччини як партнера в умовах сучасних геополітичних викликів.

Структура роботи містить вступ, три основні розділи, загальні висновки, список джерел. Загальний обсяг роботи складає 110 сторінок. Основний зміст дослідження розміщено на 90 сторінках. Список використаних джерел складає 112 позицій.

Апробація цієї роботи здійснювалася шляхом виступів на конференціях і публікацій у відповідних збірниках тез цих конференцій. А саме на таких конференціях: XXX наукова викладацько-студентська конференція Дні науки НаУОА (тема виступу: Сучасна безпекова політика Туреччини на міжнародній арені), XXXI наукова викладацько-студентська конференція Дні науки НаУОА (тема виступу: Турецька стратегія балансування між НАТО та Росією), Всеукраїнська студентсько-аспірантській науково-практична конференція «Гібридні війни та світова політика» (11 грудня 2025 року) (тема виступу: Гібридні загрози для Туреччини), Перша міжнародна науково-практична конференція “Обґрунтування шляхів впровадження досвіду провідних держав-членів НАТО в нормативно-правові зміни законодавства України з питань військової служби” (тема виступу: Досвід формування кадрової політики Туреччини у воєнній сфері).

РОЗДІЛ 1

ПЕРЕДУМОВИ ПРИХОДУ РЕДЖЕПА ТАЙІПА ЕРДОГАНА ДО ВЛАДИ

1.1. Політична ситуація в Туреччині наприкінці ХХ століття

У 1990-х роках політична система Туреччини пережила період глибоких потрясінь. На внутрішню ситуацію впливали міжнародні конфлікти на Балканах і Кавказі, зростання етнічного націоналізму, послаблення довіри до традиційних партій та економічні кризи. Особливо відчутною стала валютна криза 1994 року, коли лише протягом одного тижня квітня турецька ліра втратила понад 80% вартості. Девальвація була пов'язана зі швидким зростанням ліквідності, монетизацією державного боргу й політикою зниження відсоткових ставок. Схожа ситуація повторилася під час фінансової кризи 2001 року. У лютому турецька ліра за два дні знецінилася на 56%, а з лютого до жовтня падіння сягнуло 134%. Обидві кризи супроводжувалися проблемами в банківському секторі. Уряд був змушений різко підвищувати відсоткові ставки, які в окремі моменти доходили до 1000% [19, с.99]. Економічні потрясіння посилили політичну напругу й недовіру до центристських сил. Частина виборців почала зміщуватися в бік правих і крайніх правих політичних сил.

Окремою рисою політичного розвитку Туреччини залишався сильний вплив військових на державне управління. Після реформ Мустафи Кемалю турецьке керівництво тривалий час орієнтувалося на кемалістську ідеологію, пов'язану з відмовою від імперської спадщини, секуляризмом і наближенням до європейських політичних стандартів. Армія розглядала себе як гаранта кемалістського порядку й неодноразово втручалася у політичне життя країни. У періоди, коли пряме захоплення влади могло спричинити надмірну напругу, вагому роль брала на себе Національна рада безпеки. Через її вплив обмежувалася діяльність партій, які вважалися загрозою для світського устрою, передусім комуністичних та ісламських політичних сил.

Втручання 1997 року, відоме як «тихий переворот», стало черговим проявом впливу Національної ради безпеки на політичне життя Туреччини. За її ініціативою було розпущено Партію добробуту (Refah Partisi), яку очолював прем'єр-міністр Неджметтін Ербакан. Він мав помітний вплив на раннє політичне становлення Реджепа Тайїпа Ердогана, зокрема в університетський період і на початкових етапах партійної діяльності. Армія й надалі зберігала статус сили, що стояла над звичайною політичною конкуренцією. Водночас парламентські акти 2003 року помітно звузили простір для її прямого втручання в державне управління.

Політичний розвиток Турецької Республіки у 1980-х роках показує, наскільки сильно попередні військові втручання вплинули на сучасну модель влади. Дослідники розглядають період після перевороту 12 вересня 1980 року як окремий етап турецької історії. До нього належать військове правління, поступове відновлення партійного життя й початок Третьої Республіки у 1983 році, коли країна повернулася до цивільної адміністрації [78, с.112]. У політичній культурі Туреччини після пережитих переворотів залишалося очікування, що армія знову може втрутитися в разі кризи.

Переворот 12 вересня 1980 року відкрив нову сторінку у внутрішньополітичному розвитку Туреччини. Начальник генерального штабу Кенан Еврен очолив Національну раду безпеки, після чого парламент було розпущено, уряд Сулеймана Деміреля усунуто від влади, діяльність провідних партій заборонено. Рада перебрала на себе законодавчі й виконавчі повноваження, призначила Еврена главою держави й сформувала військовий уряд на чолі з адміралом Бюлентом Улусу. Міністром економіки став Тургут Озал, колишній радник уряду Деміреля та один з авторів «Рішень 24 січня 1980 р.», які започаткували перехід до ринкової економіки.

Національна рада безпеки фактично контролювала появу нових політичних об'єднань, які згодом перетворювалися на партії. Частина політичної еліти шукала нову економічну модель для країни й поступово відходила від старої практики широкого державного втручання в господарське

життя. Військовий режим заборонив використовувати попередні партійні назви й обмежив політичну активність колишніх лідерів. Надалі запроваджені обмеження ускладнили відновлення партійної конкуренції та порушили звичний процес політичної соціалізації турецького суспільства [73, с.63].

Нова конституція закріпила республіканський, демократичний, світський і соціально-правовий характер Туреччини. У ній було підтверджено базові права й свободи громадян, зокрема право на приватне підприємництво, власність і спадкування. Конституційні норми водночас залишали за державою значний контроль над соціально-економічною сферою. Після ухвалення основного закону військове керівництво поступово почало готувати перехід до цивільного уряду. Партія Батьківщини уникала прямої конфронтації з армією й виступила як прийнятна цивільна альтернатива військовому режиму [61, с.58].

Попри часткове повернення до демократичних процедур, тиск на окремі політичні сили зберігався ще кілька років. Неджметтін Ербакан відновив політичні права лише у 1987 році, після чого очолив Партію добробуту й став головною фігурою легального ісламістського руху. До початку 1980-х років лівоцентристські партії помітно ослабли, їхній електоральний простір поступово зайняли курдські й турецькі етнонаціоналістичні сили. Військовий уряд намагався використати їх для стримування лівих рухів. Політика кемалістського режиму 1980–1983 років, спрямована на послаблення світських лівих, відкрила більше простору для ісламістів і націоналістів, які згодом стали впливовими учасниками політичного життя 1990-х років.

Важливою подією внутрішньополітичного розвитку Туреччини за правління Тургута Озала став референдум щодо скасування заборони на політичну діяльність. Уряд Озала поступово послаблював державний контроль над суспільним життям і відкривав більше можливостей для громадської активності. У політичну конкуренцію активніше входили нові партії. Найпомітнішими серед них були правоцентристські й лівоцентристські сили, які намагалися повернути довіру виборців після тривалого періоду військового контролю.

Після виборів 1987 року Партія Батьківщини під керівництвом Озала зберегла найбільше представництво в парламенті, хоча рівень її підтримки вже почав знижуватися. Паралельно посилювалася Партія добробуту Неджметтіна Ербакана, яка ще не мала парламентського представництва, проте поступово нарощувала політичну вагу. У 1989 році Тургут Озал став президентом, а в 1991 році в країні відбулися дострокові парламентські вибори. За їхніми результатами Партія Батьківщини втратила першість і поступилася Партії вірного шляху на чолі із Сулейманом Демірелем. Після виборів було сформовано коаліційний уряд Деміреля, якому вдалося пожвавити економіку, підвищити реальні доходи населення й розпочати низку демократичних реформ.

Партійна система Туреччини в 1991–2002 роках вирізнялася високою фрагментованістю. У межах кожного з провідних політичних блоків діяло щонайменше кілька впливових сил. Правий центр представляли Партія Батьківщини та Партія вірного шляху, соціал-демократичний напрям пов'язувався з Демократичною лівою партією, крайній правий фланг формували ісламістська Партія добробуту й Партія націоналістичного руху. У кожному скликанні меджлісу кількість партій поступово зростала через переходи депутатів між фракціями. Для коаліційних урядів 1990-х років така практика стала звичним явищем і ще більше ускладнювала формування стабільної більшості.

Після виборів 1999 року в меджлісі працювали п'ять партій, проте вже через три роки кількість парламентських сил зросла до одинадцяти. Головною причиною стали масові переходи депутатів між фракціями, майже 36% парламентарів змінили партійну належність [81, с.203]. Частина нових партій існувала недовго. До чергових виборів вони втрачали підтримку або повністю зникали з політичного поля. Унаслідок постійних переходів і короткотривалого існування партій парламент залишався роздробленим, а формування стабільних коаліцій ставало дедалі складнішим. Тенденція тривала навіть після перемоги Партії справедливості та розвитку (ПСР).

Ще однією рисою партійної системи була відсутність політичної сили, здатної самостійно формувати уряд або стати міцною основою для коаліції. Після виборів 1991 року завершився період, коли Партія Батьківщини мала провідні позиції в багатопартійній системі. Туреччина увійшла в етап політичної конкуренції без чіткого лідера. Уряди залежали від домовленостей між кількома партіями, через що політична стабільність помітно послабилася. Найбільші партії, які раніше визначали напрям державної політики, поступово втрачали підтримку й організаційну силу [81, с.198].

У 1991–2002 роках політична влада була розпорошена між кількома партіями, а парламент складався з великої кількості фракцій. За одинадцять років у країні змінилося вісім урядів, середня тривалість роботи кожного з них становила трохи більше року. У 1995–1999 роках Туреччина пережила зміну п'яти коаліційних кабінетів і одного уряду меншості. Часті урядові кризи послаблювали довіру до демократичних інститутів, загострювали суспільну напругу й ускладнювали проведення послідовних реформ. У 1990-х роках армія знову активізувала політичний вплив через Національну раду безпеки, яка дедалі частіше визначала позицію держави щодо політичного ісламу та курдського націоналізму [61, с.138].

Ще однією рисою партійної системи Туреччини в 1990-х роках стала глибока політична поляризація, наслідки якої відчутні й надалі. У 1970–1980-х роках головна лінія протистояння проходила між лівими й правими силами, а в 1990-х роках політичний конфлікт поступово змістився в площину боротьби між ісламістами та прихильниками світської моделі держави. Напруження між двома таборами стало однією з визначальних ознак турецького політичного життя. Особливо помітним воно стало після успіху проісламістської Партії добробуту на муніципальних виборах 1994 року й парламентських виборах 1995 року [82, с.37].

За правління Тургута Озала державна політика у релігійній сфері стала м'якшою. Після смерті Озала у 1993 році президентом став Сулейман Демірель, проте попередня лібералізація вже встигла посилити роль ісламу в духовному й

суспільно-політичному житті. На цьому тлі Партія добробуту Неджметтіна Ербакана здобула відносну більшість на парламентських виборах 1995 року. Зростання її підтримки викликало тривогу серед цивільної та військової еліт, які побоювалися відходу країни від світських принципів. Очоливши уряд, Ербакан почав просувати ідеї руху «Мілли гьорюш» або «Національний погляд», заснованого ним ще в 1970-х роках. У політичній практиці руху помітними були звернення до шаріатських принципів і організація масових зібрань. У 1998 році Конституційний суд ухвалив рішення про закриття Партії добробуту, після чого Ербакан та інші керівники партії втратили депутатську недоторканність. Партія «Фазілет» або «Доброчесність» стала її наступницею, проте у 2001 році її діяльність теж було припинено.

Після закриття «Фазілет» прихильники руху «Мілли гьорюш» розділилися на два напрями. Традиціоналістів очолив Реджай Кутан, реформаторське крило пов'язувалося з Реджепом Тайїпом Ердоганом. Надалі обидва середовища створили власні політичні сили. Прихильники Ербакана підтримали партію «Саадет» або «Щастя», а реформатори заснували «Адалет ве Калкинма» або Партію справедливості та розвитку, яка позиціонувала себе як носій поміркованого ісламу й ширшої консервативно-демократичної програми.

У день заснування Партії справедливості та розвитку Реджеп Тайїп Ердоган заявляв, що в новій політичній силі не буде простору для диктаторського стилю керівництва. Втім, уже невдовзі партійне управління почало наближатися до звичної для Туреччини централізованої моделі. Менш ніж за два роки статут ПСР зазнав істотних змін. Ердоган отримав вирішальний вплив на призначення керівних осіб, а висування альтернативних кандидатур на партійних з'їздах було обмежене. Право визначати склад Центрального виконавчого комітету, найвищого органу партії, фактично перейшло до лідера ПСР.

Після приходу до влади ПСР намагалася не демонструвати відкрито проісламістський курс, бо релігійне питання тривалий час розколювало турецьке суспільство й часто призводило до гострих політичних конфліктів.

Порівняно з попередніми ісламістськими партіями, керівництво ПСР діяло обережніше у відносинах з армією, прагнучи зменшити ризик нової політичної кризи. Водночас тиск радикальніших місцевих партійних осередків змусив керівництво партії підтримати ініціативу щодо криміналізації подружньої зради. Спроба просунути відповідні зміни не дала результату [81, с.208].

Прихід ПСР до влади у 2000-х роках багато дослідників пов'язують із кризою правоцентристських партій 1990-х років. Партія Батьківщини й Партія вірного шляху поступово втратили політичну вагу, через що в правому центрі утворився вакуум, який намагалася заповнити команда Ердогана. Турецькі праві сили, сформовані як противага кемалістській бюрократії й орієнтовані на підтримку сільського населення, зіткнулися з ідеологічною кризою в умовах урбанізації та розвитку індустріального суспільства. Головне питання полягало в тому, яким чином традиційні, національні й моральні цінності можна поєднати з реаліями нової міської Туреччини.

Від 1950-х років правоцентристські партії в Туреччині здобували підтримку переважно серед сільського населення. У 1980-х роках Тургут Озал переосмислив консервативно-популістську стратегію й пристосував її до запитів міського електорату. Унаслідок політичного повороту посилилися нові еліти, що походили з економічної й культурної периферії та зберігали виразну ісламську ідентичність. Після смерті Озала Партія Батьківщини й Партія вірного шляху не змогли продовжити його лінію. Вони втратили зв'язок з ісламсько орієнтованими елітами й новим середнім класом, піднесення якого значною мірою було пов'язане з реформами Озала. Месут Йилмаз і Тансу Чілер більше орієнтувалися на бізнес великих міст, передусім Стамбула, і поступово відсунули консервативне крило у власних партіях. Через це ПБ і ПВШ не змогли зберегти модель «консервативної модернізації» та стратегію «консервативного популізму» [86, с.59]. Соціальні групи, на які спирався Озал, згодом перейшли в електоральне поле ПСР.

Ідеологічна спадщина правого центру, сформована ще з 1960-х років, разом із правоцентристськими ідеями 1980–1990-х років сприяла новому

піднесенню ісламу в урбанізованій Туреччині. Уже в 1980-х роках ісламістські партії почали використовувати підтримку міських релігійних і соціальних рухів. Надалі цим ресурсом скористалася ПСР. За два десятиліття ісламістські й консервативні сили перетворилися на впливових представників нової міської Туреччини [86, с.64].

Отже, наприкінці ХХ століття політичний розвиток Туреччини визначали економічні кризи, падіння довіри до традиційних еліт, посилення ролі армії й зростання впливу ісламістських рухів. Криза 1994 року болісно вдарила по суспільних настроях і показала слабкість старих партійних механізмів. Військові й надалі претендували на роль гарантів кемалістського порядку, втручалися в політичні процеси та стримували сили, які вважали загрозою для світської моделі держави. Водночас фрагментація партійної системи ускладнювала створення стабільних урядів і проведення послідовних реформ. Партія добробуту та ширший ісламістський рух змогли посилити свої позиції. Протистояння між ісламістами й прихильниками світського устрою стало однією з головних ліній турецької політики 1990-х років і підготувало ґрунт для подальшого піднесення Партії справедливості та розвитку.

1.2 Політична кар'єра Реджепа Тайїпа Ердогана до президентства

Реджеп Тайїп Ердоган народився 26 лютого 1954 року в районі Бейоглу в Стамбулі. Його родина походила з міста Різе, розташованого на північному сході Туреччини. Вищу освіту він здобув на факультеті економіки та комерційних наук Університету Мармара, який закінчив у 1981 році. Ще у студентські роки Ердоган почав брати участь у громадському житті через «Національну турецьку студентську асоціацію». У середовищі студентського активізму сформувалися його перші політичні орієнтири, близькі до ісламістського руху й консервативних цінностей. Надалі ранній досвід громадської діяльності став важливою основою для його входження в політику.

У 1976 році, за іншими даними у 1975 році, Ердоган очолив молодіжний осередок ісламістської Партії національного порятунку (Milli Selamet Partisi) у стамбульському районі Бейоглу. Згодом він став головою молодіжного відділення партії в усьому Стамбулі. Обидві посади Ердоган обіймав до військового перевороту 12 вересня 1980 року, після якого діяльність чинних на той час політичних партій було заборонено. До перевороту він працював у транспортних організаціях Стамбула, проте після зміни політичного режиму втратив роботу. У наступні роки Ердоган займався підприємницькою діяльністю, працював менеджером у приватному секторі, а в 1982 році проходив службу в армії [5, с.234].

Повернення до політичного життя стало можливим після створення у 1983 році Партії добробуту (Refah Partisi), яка продовжувала основні ідеї Партії національного порятунку. Ердоган приєднався до нової політичної сили й поступово відновив партійну кар'єру. У 1984 році він очолив осередок Партії добробуту в Бейоглу, а в 1985 році став керівником стамбульського відділення партії. У той самий період, або наступного року за окремими даними, Ердоган увійшов до вищої керівної ради партії. Його робота була пов'язана із залученням мешканців Стамбула до партійної діяльності й розширенням соціальної бази Партії добробуту. Попри активну організаційну роботу, спроби здобути депутатський мандат на парламентських виборах 1986 року та місцевих виборах 1989 року в Бейоглу завершилися без успіху.

На парламентських виборах 1991 року Ердоган показав кращий результат, ніж у попередніх кампаніях, проте депутатського мандата не здобув. Переломним моментом для його політичної кар'єри стали місцеві вибори березня 1994 року, коли його обрали мером Стамбула. Працюючи мером, він зосередився на міському господарстві, озелененні, водопостачанні, утилізації відходів і соціальних питаннях. Практичні зміни в управлінні містом швидко посилили його популярність серед жителів Стамбула. Водночас Ердоган залишався пов'язаним з ісламістською лінією Неджметтіна Ербакана, лідера Партії добробуту й прем'єр-міністра Туреччини у 1996–1997 роках. У міському

управлінні він намагався враховувати окремі мусульманські норми, зокрема через обмеження доступу до алкогольних напоїв.

У 1997 році уряд Ербакана був змушений піти у відставку, після чого діяльність Партії добробуту заборонили. У 1998 році проти Ердогана розпочали судові переслідування через публічне декламування вірша на мітингу в грудні 1997 року. Суд розцінив виступ як розпалювання релігійної ворожнечі, що призвело до його відставки з посади мера Стамбула. Ердогана засудили до десяти місяців ув'язнення, однак фактично він перебував у в'язниці чотири місяці, з березня до липня 1999 року, після чого вийшов достроково [5, с.237].

Після заборони Партії добробуту у 1999 році було створено Партію чесноти, де Ердоган очолив реформістське крило. У липні 2001 року діяльність Партії чесноти теж припинили за рішенням суду. Уже в серпні того ж року Ердоган став одним із засновників Партії справедливості та розвитку й очолив нову політичну силу.

На парламентських виборах у листопаді 2002 року ПСР здобула переконливу більшість місць у парламенті й отримала можливість сформувати уряд без участі коаліційних партнерів. Для Туреччини подібна ситуація виникла вперше за шістнадцять років. Одна партія дістала змогу самостійно проводити законодавчі реформи, не залежачи від складних коаліційних домовленостей і постійних міжпартійних компромісів.

Стабільність підтримки Партії справедливості та розвитку значною мірою пов'язувалася з особистою довірою до Реджепа Тайїпа Ердогана. На тлі багатьох турецьких політиків він мав інший соціальний образ. Ердоган походив із простих верств населення, будував кар'єру поза кемалістськими партійними структурами й не належав до вищої державної бюрократії. Завдяки цьому для значної частини суспільства він виглядав політиком, віддаленим від старих корумпованих еліт.

Ширшу громадську увагу Ердоган привернув після обрання мером Стамбула у 1994 році. На посаді міського голови він зосередився на практичних проблемах міста, зокрема водопостачанні, вивезенні сміття, транспорті й

фінансовому управлінні. Економічна освіта допомогла йому працювати з бюджетними труднощами великого перенаселеного мегаполіса. Антикорупційні кроки посилили підтримку серед виборців, насамперед серед релігійно орієнтованих груп, малого бізнесу й громадян, розчарованих попередньою системою міського управління.

У Партії справедливості та розвитку партійна організація вибудовувалася навколо сильного лідерського центру. Кандидати від ПСР діяли в межах жорсткої ієрархії, де особиста політична автономія поступалася партійній дисципліні. Централізований характер управління проявлявся під час добору кандидатів і проведення виборчих кампаній. Міністри, досвідчені партійці й учасники заснування ПСР мали дотримуватися рішень керівництва незалежно від власного статусу. У партійному середовищі їх часто сприймали як «службовців» або «солдатів» політичної сили, чия кар'єра залежала від лояльності до організації. Кандидати могли відмовлятися від звичних округів, погоджуватися на участь у виборах в інших регіонах і підпорядковувати особисту політичну впізнаваність інтересам партії [29, с.122].

Попри фактичне лідерство в ПСР, у 2002 році Ердоган не мав можливості одразу увійти до парламенту чи очолити уряд. Причиною була попередня судимість, яка обмежувала його політичні права за чинним законодавством. Посаду прем'єр-міністра обійняв його близький соратник Абдулла Гюль. Навесні 2003 року парламент Туреччини змінив законодавство, відкривши Ердогану шлях до участі у виборах. 9 березня він здобув 85% голосів у провінції Сіірт і став депутатом парламенту. Уже 11 березня, за іншими даними 15 березня, президент Ахмет Недждет Сезер призначив його прем'єр-міністром. Після призначення основні важелі влади перейшли до Ердогана [81, с.203].

На початку прем'єрства Ердоган намагався зняти побоювання щодо власного ісламістського минулого й підкреслював прихильність до світських засад Турецької Республіки. Серед помітних результатів діяльності його уряду називали валютну реформу 2004–2005 років, зниження інфляції, активнішу боротьбу з корупцією, будівництво соціальних установ і електростанцій, а

також підтримку демократичних змін. У політичному дискурсі реформи почали описувати як «тиху революцію». Водночас уже в середині 2000-х років представники Європейського Союзу звертали увагу на проблеми зі свободою слова в Туреччині. Особливе занепокоєння викликало застосування статті 301 Кримінального кодексу, яка передбачала відповідальність за образу «турецькості». Найвідомішими прикладами стали переслідування письменника Орхана Памука, лауреата Нобелівської премії, і журналіста вірменського походження Гранта Дінка, убитого згодом [52, с.66].

У зовнішній політиці уряд Ердогана, у якому до 2007 року посаду міністра закордонних справ обіймав Абдулла Гюль, намагався просувати європейську інтеграцію Туреччини й шукати варіанти врегулювання кіпрського питання, пов'язаного з грецькою та турецькою частинами острова. У 2004 році Ердоган став першим після 1988 року турецьким прем'єр-міністром, який відвідав Грецію. Візит показав прагнення Анкари зменшити напруження у відносинах із сусідами. У відносинах зі США курс Ердогана мав менш однозначний характер. Туреччина залишалася важливим американським союзником на Близькому Сході, проте уряд прагнув діяти самостійніше. У березні 2003 року Анкара відмовилася надати свою територію для розміщення американських військ перед початком війни в Іраку. Рішення вплинуло на регіональний баланс і водночас сприяло активнішому діалогу Туреччини з Іраном і Сирією.

Ердоган намагався працювати і з курдським питанням на південному сході країни. У 2002 році він ще заперечував наявність окремої курдської проблеми, проте після приходу на посаду прем'єр-міністра почав використовувати м'якшу лінію. Вона передбачала розширення політичних і культурних прав курдів, більшу увагу до економічного розвитку курдських регіонів. У 2005 році Ердоган визнав помилковість попередньої державної політики щодо курдів.

Попри згадані кроки, частина турецького суспільства й надалі сприймала уряд Ердогана крізь призму ісламістського походження ПСР. У 2007 році

опозиція заблокувала кандидатуру Абдулли Гюля на президентських виборах, що спричинило нову політичну кризу. У липні того ж року відбулися дострокові парламентські вибори. Партія справедливості та розвитку знову отримала переконливу більшість, після чого Гюль зміг обійняти посаду президента.

З другої половини 2007 року уряд Ердогана перейшов до жорсткішої лінії в курдському питанні. Він відмовився розширювати можливості навчання курдською мовою в освітніх закладах. Наприкінці 2007 року турецька армія, отримавши дозвіл уряду й парламенту, розпочала військові операції проти Робітничої партії Курдистану, зокрема на території Іраку. РПК вела збройну боротьбу за автономію, через що Анкара розглядала її як одну з головних внутрішніх безпекових загроз. Частина експертів трактувала жорсткі дії уряду як спробу Ердогана знизити напруження у відносинах зі світським військовим командуванням, яке з недовірою ставилося до ПСР. На тлі силового курсу в березні 2008 року Ердоган оголосив про нові інвестиції в економіку курдських регіонів. Крок мав показати, що уряд поєднує безпекові заходи із соціально-економічним залученням місцевого населення [9, с.229].

У березні 2008 року генеральний прокурор Туреччини подав позов із вимогою заборонити діяльність Партії справедливості та розвитку. Окремо пропонувалося на п'ять років обмежити політичну активність її провідних діячів, серед яких були Ердоган і Гюль. У відповідь ПСР спробувала посилити власний демократичний образ. 1 травня парламент за ініціативою уряду Ердогана схвалив зміни до статті 301 Кримінального кодексу, пом'якшивши формулювання й покарання за її порушення. У липні 2008 року Верховний суд Туреччини відхилив вимогу генерального прокурора й не підтримав заборону партії.

У травні 2010 року Реджеп Ердоган разом із кількома міністрами відвідав Афіни. Багато аналітиків розцінили візит як сигнал до покращення турецько-грецьких відносин. Ердоган став першим турецьким прем'єром, який двічі приїздив до Греції, що підкреслювало прагнення Анкари знизити напруженість

у відносинах із сусідньою державою. Міністр закордонних справ Ахмет Давутоглу тоді наголошував, що уряд працює над формуванням «атмосфери психологічних змін» у діалозі з Грецією.

У листопаді 2010 року організація «Wikileaks» оприлюднила матеріали, які стосувалися багатьох світових лідерів, серед них і Реджепа Ердогана. 1 грудня 2010 року він заявив, що готовий піти у відставку, якщо обвинувачення на його адресу підтвердяться. Ердоган звернувся до уряду США із закликом покарати осіб, причетних до поширення неправдивої інформації. Йшлося, зокрема, про твердження щодо підготовки Туреччини до війни з Грецією та підтримки Аль-Каїди [36].

Вибори 2011 року стали останньою парламентською кампанією, у якій Ердоган брав участь як прем'єр-міністр. ПСР утретє поспіль здобула перемогу, що забезпечило йому третій термін на чолі уряду. Партія отримала 49,8% голосів і 327 місць у парламенті. Порівняно із загальними виборами 2007 року її підтримка зросла на 3,2%, а порівняно з місцевими виборами 2009 року на 11,4%. Успіх ПСР пов'язують зі стабілізацією турецької економіки після Великої рецесії та завершенням кількох помітних інфраструктурних проєктів. Йдеться про Ізмірську приміську залізницю, міжміські високошвидкісні маршрути й нові аеропорти в Амасії, Гьокчеаді та Газіпаші в провінції Анталія [9, с.231].

Отже, політична кар'єра Реджепа Тайїпа Ердогана до президентства показує поступове зростання його особистого впливу й перетворення ПСР на провідну силу турецької політики. Стамбульський період дав йому репутацію управлінця, здатного працювати з практичними проблемами міста, а створення Партії справедливості та розвитку відкрило шлях до тривалого перебування при владі. Ердоган використав кризу традиційних партій 1990-х років, поєднав консервативну риторичку з економічними реформами й на початковому етапі підтримував курс на зближення з Європейським Союзом. Перемоги ПСР у 2002, 2007 і 2011 роках закріпили його позиції в державі, розширили простір для внутрішніх перетворень і посилили роль Туреччини на міжнародній арені.

1.3. Трансформація політичного ландшафту Туреччини

Туреччина поєднує дві різні політичні традиції. З одного боку, її державна модель довго спиралася на кемалістський секуляризм, з іншого боку, у суспільстві поступово зростав вплив ісламістських рухів [85, с.150]. Після перемоги Партії справедливості та розвитку у 2002 році політичне життя країни почало змінюватися. Релігійний чинник став помітнішим у публічній сфері, а між світськими колами й прихильниками ісламістського напрямку посилилася напруга. Особливо гостро на зміни реагувало військово-керівництво, яке традиційно вважало себе охоронцем республіканського устрою й світського характеру держави.

Зростання ролі ісламу в політиці Туреччини не виникло раптово після приходу ПСР до влади. Його витoki простежуються ще від 1940-х років, коли панісламістські й пантюркістські організації намагалися об'єднати мусульманські спільноти навколо релігійної та тюркської ідентичності. Надалі ісламський рух посилювався під впливом внутрішніх суспільних змін і міжнародної ситуації. Для Анкари релігійний чинник поступово набував зовнішньополітичного значення, бо відкривав можливості для активнішої роботи із мусульманськими й тюркомовними регіонами, зокрема в Середній Азії, на Північному Кавказі, Балканах і серед кримськотатарської спільноти в Україні. Повна орієнтація на Захід у таких умовах могла звужувати простір для турецької політики в регіонах, де ісламська ідентичність мала велике значення.

У роки холодної війни Туреччину часто сприймали як західний опорний пункт на Близькому Сході у протидії радянському впливу. Після завершення біполярного протистояння Анкара почала гнучкіше визначати власні інтереси. Вони не завжди збігалися з очікуваннями західних партнерів, особливо у близькосхідному напрямі. Після приходу ПСР уряд Ердогана почав переглядати попередню модель внутрішньої й зовнішньої політики. Світська частина суспільства ставилася до партії з недовірою, бо бачила в ній загрозу для кемалістської спадщини. Водночас перші роки правління ПСР

супроводжувалися помітними реформами, які послабили стару систему військово-бюрократичного контролю, розширили роль цивільної влади й змінили баланс сил у турецькій політиці.

Стратегія «демократичного відкриття», проголошена урядом у 2009 році, мала показати готовність Анкари рухатися до ширшої демократизації й шукати політичне вирішення курдського питання. Вона передбачала пом'якшення державної лінії щодо курдів і створення простору для діалогу, проте швидко зіткнулася з опором та суперечностями. Європейський Союз звертав увагу на закриття Партії демократичного суспільства, продовження нападів Робітничої партії Курдистану й непослідовність окремих реформ, зокрема у сфері мовлення курдською мовою. У січні 2010 року комісар ЄС з питань розширення Оллі Рен порушив питання на засіданні Європейського парламенту [76, с.18].

Особливе місце в політичній системі Туреччини традиційно займала армія. Її вплив має історичне підґрунтя. У часи Османської імперії військо було важливою опорою держави й брало участь у модернізаційних процесах, коли межа між військовою та цивільною владою залишалася нечіткою [29, с.122]. Після війни за незалежність армія закріпила за собою статус «гаранта республіки». У суспільній свідомості вона тривалий час сприймалася як охоронець спадщини Ататюрка й світського державного порядку [59, с.354]. Військове керівництво бачило власну місію у захисті республіканської моделі та єдності турецької нації.

Армія неодноразово втручалася у внутрішню політику під гаслом «відновлення порядку» й подолання криз. Військові перевороти відбулися у 1960, 1971, 1980 та 1997 роках. Їхня повторюваність показує, що збройні сили мали значно ширший політичний простір, ніж допускає демократична модель цивільного контролю. Військове командування могло публічно оцінювати рішення уряду, критикувати політичний курс і тиснути на цивільну владу, коли вбачало загрозу для світського ладу або державної стабільності.

Напруження між військовими та урядом ПСР посилювалося через різне бачення майбутнього турецької держави. Реформи правлячої партії обмежували

політичний простір армії й формально наближали країну до демократичної моделі цивільного контролю. Світські кола сприймали урядові кроки з недовірою. На їхню думку, за послабленням військових міг стояти не лише намір демократизувати систему, з ним пов'язували прагнення прибрати головну силу, яка стримувала ісламізацію суспільного життя.

На початку 2000-х років Туреччина переживала політичну й економічну кризу. Довіра до традиційних партій помітно впала, а значна частина громадян шукала нову силу поза старим політичним середовищем. На хвилі суспільного розчарування з'явилася Партія справедливості та розвитку. Її засновники мали зв'язок з ісламістським рухом, проте подавали партію як консервативно-демократичну силу, орієнтовану на ринкову економіку й вступ Туреччини до Європейського Союзу. Під керівництвом Реджепа Тайїпа Ердогана ПСР змогла вийти за межі вузького релігійного електорату. До неї почали тяжіти консерватори, частина соціал-демократів, помірковані ліві й виборці, втомлені від нестабільності 1990-х років.

До ПСР приєднувалися й люди, які не мали прямого зв'язку з ісламістським середовищем. Для них партія була інструментом послаблення політичної ролі збройних сил. Вони вважали, що демократизація Туреччини можлива лише після відходу армії від звичної ролі політичного арбітра й опікуна державної системи.

Обіцянка ПСР побудувати демократичнішу політичну систему неминуче зачіпала роль армії в державному управлінні. Близько 2000 року інтереси різних суспільних груп, які прагнули політичних змін, почали зближуватися [55, с.296]. Їх об'єднувало бажання переглянути становище військових як політичних опікунів держави, хоча мотиви були різними. Прихильники ліберальної демократії бачили в цивільному контролі над армією частину ширшої реформи прав і свобод. Середовища, пов'язані з ісламістськими ідеями й соціальним консерватизмом, прагнули обмежити військових з практичних міркувань, пов'язаних із боротьбою за владу. Невдоволення армійським впливом висловлювали й інші групи, проте до появи

ПСР жодна партія не наважувалася відкрито кинути виклик військовому керівництву.

Досвід 1997 року став для політичних ісламістів важливим уроком. Військові показали, що не готові миритися з відхиленням від світських норм і прямим просуванням ісламської політичної програми. Ісламістські кола почали змінювати власний політичний образ. Вони поступово відмовлялися від вузької релігійної риторики й намагалися говорити з ширшим колом виборців, включно з людьми поза традиційним мечетним середовищем. Так Партія справедливості та розвитку почала представляти себе як консервативну силу [52, с.84].

Ще один висновок стосувався відносин з армією. Політики з ісламістським минулим зрозуміли, що уряд не зможе спокійно працювати за умов старої системи військової опіки. Коли ПСР прийшла до влади, пряме зіткнення з військовими не стало єдиним варіантом дій. Криза довіри до старих еліт і курс Туреччини на вступ до Європейського Союзу дали партії зручний політичний простір. Європейська інтеграція вимагала цивільного контролю над армією, тож ПСР могла скорочувати політичну роль військових під гаслами демократизації й наближення до стандартів ЄС.

Конфлікт навколо висунення кандидата на президентську посаду став переломним моментом у відносинах між армією й урядом Туреччини. Збройні сили з недовірою ставилися до ПСР через її ісламістське походження, проте в перші роки правління партії утримувалися від відкритого тиску. Баланс порушився у 2007 році, коли ПСР висунула Абдуллу Гюля на посаду президента. Військове керівництво сприйняло його кандидатуру як загрозу для світського характеру держави. Напруга навколо виборів швидко вийшла за межі звичайної партійної боротьби й перетворилася на питання про реальний вплив армії на політичні рішення.

Ситуація загострилася після заяви начальника генерального штабу Яшара Бююканіта. Він відкрито застеріг уряд і фактично порадив Гюлю зняти кандидатуру. За формою крок нагадував втручання військових 1997 року, коли армія через політичний тиск домоглася відставки ісламістського уряду

Ербакана. У 2007 році реакція була іншою. Ердоган і керівництво ПСР не поступилися вимогам військових, а Гюль відкинув ультиматум. Уперше за тривалий період цивільний уряд відкрито показав готовність не підкорятися армійському тиску. Відмова від поступок стала сигналом послаблення старої моделі, за якої військові могли виступати політичним арбітром.

Генерал Бююканіт, імовірно, розраховував на підтримку світськи налаштованої частини суспільства. Публічний тиск на Гюля мав підірвати його легітимність і змусити ПСР відступити. Наслідок виявився протилежним. Партія оголосила дострокові вибори й змогла посилити підтримку серед виборців. Перемога на виборах дала уряду додаткову політичну опору, а участь громадянського суспільства в підтримці цивільної влади зменшила простір для прямого втручання армії.

Для ПСР важливо було змінити політичний баланс і поступово оновити склад державної бюрократії. У керівництві партії вважали, що значна частина чиновників, орієнтованих на світську й кемалістську традицію, належала до старого державного середовища, пов'язаного з армійським впливом. Після 1950 року посадовців такого типу часто підозрювали у прихильності до військових та підтримці їхньої ролі у державних справах. Коли ПСР почала призначати до бюрократичних структур людей, ближчих до соціально-консервативних поглядів партії, суспільство сприйняло процес без різкого спротиву. Для більшості громадян державний апарат продовжував працювати, хоча його внутрішній склад поступово змінювався.

З армією ситуація була складнішою. Світський характер збройних сил і внутрішня система просування кадрів обмежували можливості уряду швидко впливати на військове керівництво. ПСР отримала більше важелів лише після гучних судових справ 2008 і 2010 років, які послабили позиції військових. Остаточне закріплення цивільного контролю пов'язують зі спробою державного перевороту, організованою офіцерами, близькими до руху Гюлена.

У 2008 році турецьке суспільство сколихнули заяви про існування таємної злочинної організації «Ергенекон». За версією слідства, до неї входили

журналісти, науковці, військові й представники інших середовищ. Їх обвинувачували у планах створити хаос у країні для підготовки нового військового перевороту. Поки справа «Ергенекон» залишалася в центрі суспільної уваги, у медіа з'явилася ще одна резонансна справа під назвою «Кувалда». Велику групу офіцерів звинуватили у підготовці військової інтервенції у 2003 році. Широкого розголосу справа набула у 2010 році, коли газета Taraf опублікувала документи, передані до редакції у валізі. Офіцери провини заперечували й пояснювали матеріали як сценарій, підготовлений для військового семінару.

Доказова база у справах «Ергенекон» і «Кувалда» від початку викликала сумніви. Відкрита критика була рідкісною, бо опоненти процесів ризикували отримати зв'язок із потенційною терористичною організацією «Ергенекон». Попри слабкість багатьох аргументів слідства, арешти тривали. Під переслідування потрапили офіцери, громадські діячі й колишній начальник генерального штабу Ілкер Басбуг. Військове керівництво довго утримувалося від прямого заперечення законності судових процесів. У липні 2011 року ситуація змінилася. Начальник генерального штабу Ісік Косанер, командувачі сухопутних, військово-морських і повітряних сил подали у відставку на знак протесту проти переслідування офіцерів.

Згодом Конституційний суд встановив, що частина обвинувачень спиралася на сфабриковані докази, підготовлені представниками руху Гюлена. На початку 2014 року всіх обвинувачених військових виправдали. Проте справи «Ергенекон» і «Кувалда» вже встигли змінити баланс усередині турецьких збройних сил. Після 2010 року арешти високопосадовців відкрили шлях для просування офіцерів, пов'язаних із гюленістським середовищем, до вищих посад.

У підсумку політичний ландшафт Туреччини змінився через поступове послаблення армійського впливу й одночасне зростання ролі ісламсько-консервативних сил. Обмеження позицій військових дало ПСР змогу зміцнити цивільний контроль і зменшити роль армії як головного гаранта світського

устрою. Паралельно змінювалися суспільні орієнтири. Ісламські рухи активніше працювали з питаннями релігійної ідентичності, соціальної підтримки й культурної політики. Унаслідок цього Туреччина почала частіше позиціонувати себе як мусульманський регіональний центр, а внутрішні реформи дедалі більше відображали новий баланс між світською спадщиною, консервативними цінностями й прагненням ПСР закріпити власну політичну перевагу.

1.4. Міжнародні фактори, що вплинули на політичний курс Туреччини

Геополітичний курс Туреччини формується навколо національних інтересів і пантюркістської ідеї. У турецькій зовнішній політиці пантюркізм часто має більшу вагу, ніж загальноісламська солідарність. У роки «холодної війни» країна була важливою частиною західної системи безпеки. Вона виконувала роль буфера між радянським простором, Східним Середземномор'ям і Близьким Сходом. Географічне положення на межі Європи, Азії й близькосхідного регіону давало Анкарі можливість брати участь у контролі за виконанням Радянським Союзом угод у сфері озброєнь.

Після завершення «холодної війни» частина західних і турецьких аналітиків очікувала зниження стратегічного значення Туреччини для Заходу. Реальний розвиток подій показав іншу картину. Зміна міжнародної системи відкрила для Анкари нові напрями зовнішньої політики. Туреччина почала активніше працювати зі східними й південними сусідами, розширюючи власний простір впливу. При цьому її участь у західних інституціях зберігала зв'язок із європейським безпековим простором. Членство в НАТО з 1952 року, участь у Раді Європи з 1949 року й асоційоване членство в Європейському Союзі з 1963 року підтримували статус Анкари як важливого партнера Заходу.

Туреччина належить до держав-засновниць ООН, що підкреслює її прагнення діяти на міжнародному рівні й брати участь у питаннях безпеки поза

власними кордонами [10]. У серпні 1990 року, після вторгнення Іраку в Кувейт, Анкара підтримала санкції ООН і закрила нафтопроводи для транспортування іракської нафти через свою територію. Кувейтський уряд у вигнанні погодився компенсувати Туреччині фінансові втрати від рішення. Додаткова допомога з боку Кувейту становила близько 300 млн доларів. Натомість Туреччина дозволила збройним силам США використовувати свої військові бази під час війни в Перській затоці 1991 року [6, с.172].

Основні засади сучасної зовнішньої політики Туреччини були закріплені в «Політичному документі про національну безпеку», ухваленому 24 жовтня 2005 року. У ньому помітне прагнення Анкари мислити безпеку ширше, ніж у межах звичайних міждержавних відносин. Увага приділялася регіональним конфліктам, нестабільним зонам і діяльності радикальних організацій, які могли загрожувати турецьким інтересам. До переліку загроз увійшли сепаратизм, клерикальні рухи, міжнародний тероризм, релігійний екстремізм, наркотрафік, нелегальна міграція й викрадення людей. Окремий акцент зроблено на ризиках тероризму, який міг отримувати підтримку з-за кордону й водночас мати внутрішні джерела в самій Туреччині [10].

Зовнішня політика Туреччини має багатовекторний характер, хоча західний напрям довго залишався для Анкари пріоритетним. Заявку на повноправне членство в Європейському Союзі Туреччина подала ще у 1987 році, однак прагнення до зближення із Заходом сформувалося набагато раніше. У 1995 році країна приєдналася до Європейського економічного союзу, що стало помітним кроком у напрямі європейської інтеграції. Після тривалих затримок у 1999 році Анкара отримала статус кандидата на вступ до ЄС. У грудні 2006 року переговори були частково призупинені. Йшлося про вісім із 35 переговорних розділів, виконання яких залишалося проблемним. Подальший рух Туреччини вирішили перевіряти щороку протягом наступних трьох років.

Європейська заявка Туреччини помітно вплинула на зміну цивільно-військових відносин. Однією з вимог для вступу до ЄС був демократичний контроль над військовим і безпековим сектором, відомий як DECAF. Спочатку

його застосовували для оцінювання держав Центральної та Східної Європи, які прагнули вступити до ЄС і НАТО. Після офіційного затвердження турецької кандидатури на саміті в Гельсінкі 1999 року Анкара прийняла принципи DECAF і на початку 2000-х років розпочала інституційні та правові реформи, спрямовані на посилення цивільного нагляду над армією [50, с.299].

У межах євроінтеграційних реформ було скасовано конституційну норму, яка зобов'язувала обрані уряди виконувати рішення Ради національної безпеки у сфері національної безпеки. Склад РНБ змінили на користь цивільних представників, а кількість військових у ній зменшили. Окремо було послаблено адміністративний апарат Ради, зокрема усунуто посаду Генерального секретаря як інструмент постійного військового впливу. Військових вивели з Ради з питань вищої освіти та Вищої ради з питань радіо й телебачення. Такі зміни суттєво обмежили їхню присутність у цивільних інституціях, які раніше давали армії можливість впливати на освіту, медіа й суспільний порядок [27, с.56].

Реформи 2002–2005 років помітно змінили політичну структуру Туреччини й звузили простір для прямого втручання армії в політику. Водночас цивільний контроль ще не повністю відповідав стандартам ЄС [32, с.112]. Начальник Генерального штабу, наприклад, і надалі підпорядковувався прем'єр-міністру замість міністра оборони. Токташ і Курт зауважують, що формальне прийняття принципів демократичного нагляду над збройними силами не усунуло всіх механізмів армійського впливу [89, с.399]. Турецькі збройні сили шукали нові способи участі в політичних і безпекових рішеннях, передусім у питаннях курдського руху та політичного ісламу.

Для збереження впливу військове керівництво дедалі частіше використовувало неформальні інструменти. Йдеться про публічні заяви, брифінги для медіа й спроби мобілізувати громадську думку проти окремих рішень уряду. Причина полягала в недовірі армії до ПСР. Партія змогла переконати значну частину громадянського суспільства у власній новій політичній ідентичності, проте військові й надалі підозрювали уряд у прихованому прагненні посилити ісламський вплив у державі [112, с.93].

Можливості армії для прямого спротиву демократично обраному уряду були обмеженими. У суспільній пам'яті ще залишалися події 1997 року, коли втручання військових спричинило серйозну політичну кризу. Крім того, підтримка європейських реформ давала збройним силам певні переваги. З одного боку, рух до ЄС узгоджувався з республіканською ідеєю модернізації та наближення Туреччини до рівня розвинених держав [53, с.248]. З іншого боку, відкритий спротив євроінтеграції виглядав не вигідним для самої армії, бо країна вже була пов'язана з митним союзом ЄС і світовими ринками.

Прагнення увійти до західного політичного й безпекового простору поступово набуло для Анкари більшої ваги, ніж традиційна роль ТАФ у внутрішній політиці. Досвід попередніх десятиліть показував військовим, що їхня перевага в державному житті зрештою заважає формуванню стабільної політичної системи. Втручання армії, яке пояснювали захистом республіканських принципів, часто давало протилежний результат і зміцнювало позиції ісламістських партій. Що активніше військові намагалися захищати секуляризм силовими методами, то легше ісламісти представляли себе жертвами військової опіки й нарощували підтримку. Переворот 1980 року теж мав довготривалий наслідок, бо сприяв поєднанню турецького націоналізму з ісламом у межах боротьби з уявною комуністичною загрозою.

За нових політичних обставин військове керівництво було змушене пристосовуватися. До 2007 року вищі офіцери не мали достатньої потреби й політичного ресурсу для відкритого конфлікту з ПСР. Вони не змогли оскаржити перемогу партії на виборах 2002 року, хоча її походження було пов'язане з політичним ісламом, Партією добробуту (Refah) і Партією добротності (Fazilet), які раніше звинувачувалися в порушенні конституції у 1998 і 2001 роках. Армія не змогла зупинити й правові та інституційні реформи, що поступово звужували її можливості впливати на державне управління.

Туреччину тривалий час сприймали як державу, близьку до Заходу, проте з початку 2000-х років у її зовнішній політиці дедалі помітнішим став поворот до східних напрямів. Однією з причин була втома від тривалого й

незавершеного переговорного процесу з Європейським Союзом. Перемовини, відкриті у жовтні 2005 року за активної підтримки Реджепа Ердогана, не дали швидкого результату, критерії вступу ставали жорсткішими, інтерес турецького суспільства до європейського проєкту поступово слабшав. За попередні роки країна наблизилася до багатьох європейських стандартів, зменшила політичну роль військових і Ради національної безпеки, зміцнила економіку, розпочала роботу над конституційними змінами. Досягнення всередині країни частково знизили відчуття залежності від ЄС. Ердоган почав розвивати самостійніший зовнішньополітичний курс, у межах якого Туреччина прагнула діяти як окремий центр сили на міжнародній арені.

Девіз зовнішньої політики Реджепа Ердогана формально залишався пов'язаним із принципом «нуль проблем із сусідами». Водночас реальний курс Анкари поступово відходив від суто європейської орієнтації й дедалі більше спирався на ідею неоосманізму. Вагому роль у просуванні такого бачення відігравав Ахмет Давутоглу, який 1 травня 2009 року обійняв посаду міністра закордонних справ. Турецьке керівництво виходило з переконання, що країна має достатньо ресурсів для активнішої ролі у світовій політиці. Географічне положення між Європою й Азією, османська спадщина, мусульманська ідентичність і досвід світської державності давали Анкарі підстави претендувати на ширший міжнародний вплив. Туреччина зберігала союзницькі відносини зі США й не відмовлялася від європейського напрямку, проте дедалі частіше відстоювала власні інтереси без прямої прив'язки до позиції Заходу.

Зовнішньополітичний поворот почав проявлятися ще до призначення Давутоглу. Показовою стала реакція Ердогана на загострення ситуації в Секторі Газа. Після ізраїльських ударів він переглянув звичну для Анкари модель тісної співпраці з Ізраїлем і почав різкіше виступати щодо близькосхідного мирного процесу. Ще одним сигналом самостійнішого курсу стала домовленість Туреччини, Бразилії та Ірану від 17 травня 2010 року щодо обміну ураном. Альянс Лула–Ердоган–Ахмадінежад мав на меті зменшити ризик нових санкцій

проти Ірану й показав готовність Анкари діяти поза рамками звичної західної дипломатичної лінії.

Окреме місце у зовнішній політиці Туреччини посідав Балканський регіон. Анкара активніше розвивала дипломатичні контакти з державами, які раніше входили до османського простору. Йшлося не тільки про історичну пам'ять чи культурну близькість. Туреччина прагнула посилити економічну присутність, розширити стратегічне партнерство й впливати на регіональну стабільність через співпрацю з балканськими країнами.

Зовнішньополітичний курс Туреччини змінювався під впливом економічних причин. Турецькі компанії дедалі впевненіше працювали на ринках Близького Сходу й Центральної Азії, тоді як європейський простір переживав фінансові труднощі. Певне віддалення Анкари від Заходу дослідники пов'язують і з демократизацією, розпочатою після приходу Партії справедливості та розвитку. Зростання ролі громадської думки вплинуло на зовнішню політику, а позиції прозахідних військових кіл у державному управлінні послабилися. Через це сучасний курс Туреччини частина науковців визначає радше як популістський, ніж суто східний або ісламістський, бо він значною мірою реагує на настрої населення.

Заявка на вступ до Європейського Союзу стала одним із чинників, які змінили відносини між цивільною владою й армією. Європейський напрям вимагав реформ у сфері демократичного контролю над військовим сектором. Проведені зміни обмежили політичний вплив армії, проте перспектива повноправного членства в ЄС залишалася віддаленою. Анкара почала активніше розвивати зв'язки з Близьким Сходом, Центральною Азією й Балканами. Західний напрям формально зберігав значення, однак поряд із ним посилювалася неоосманістська ідея. Вона допомагала Туреччині зміцнювати присутність у мусульманських і тюркських країнах, претендувати на статус регіонального лідера, переглядати відносини з Ізраїлем і розширювати економічні інтереси в стратегічно важливих регіонах.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЧЧИНИ ЗА ЕРДОГАНА

2.1. Внутрішня безпекова політика та посилення державного контролю

Внутрішня безпекова політика Туреччини в період президентства Реджепа Тайїпа Ердогана тісно пов'язана з економічними змінами. Економічне зростання дало владі більше ресурсів для посилення державного контролю, підтримання політичної стабільності й розширення впливу правлячої партії. Упродовж останніх двох десятиліть Туреччина демонструвала помітний розвиток, який став однією з основ зміцнення позицій Ердогана. За даними Світового банку, турецька економіка входить до найбільших економік світу й зберігає реальне зростання навіть за складних глобальних умов. На розвиток країни вплинули диверсифікований експорт, великий внутрішній ринок, зміни у правовій сфері та оновлення економічної політики [35].

Помітну роль у модернізації економіки відіграли наближення стандартів до норм Європейського Союзу, макроекономічна стабілізація й залучення прямих іноземних інвестицій. Приватизація та активніша участь Туреччини у глобальних ланцюгах постачання підтримували економічне зростання навіть у період пандемії COVID-19, коли багато держав переживали глибокі фінансові труднощі. Для уряду Ердогана економічна динаміка мала господарське й політичне значення. Вона допомагала підтримувати образ ефективного управління й пояснювати виборцям переваги обраного курсу.

Монетарна політика Центрального банку Туреччини в останні роки дедалі більше залежала від політичних рішень. Її головним завданням стало стимулювання економічної активності навіть за умов високої інфляції. Потреба у підвищенні процентних ставок була очевидною, проте дії Центрального банку залишалися непослідовними. Ставки часто наближалися до рівня інфляції або

були нижчими за нього. Унаслідок цього фінансова політика не стримувала інфляційний тиск, посилювала відтік капіталу, зменшувала банківські депозити й створювала додатковий тиск на турецьку ліру [88].

Валютні кризи в Туреччині значною мірою були пов'язані з рішеннями фінансової влади. Непослідовність Центрального банку й політичний вплив на його дії послабили довіру внутрішніх та іноземних інвесторів. Курс турецької ліри став помітним показником економічної нестабільності. Його коливання відображали проблеми, спричинені фінансовими рішеннями, у яких політична мета часто переважала над економічною логікою [13].

Спрямування політики Центрального банку показує, що економічний блок став частиною ширшої стратегії Ердогана з посилення контролю над ключовими сферами державного управління. Фінансові рішення дедалі частіше залежали від політичних пріоритетів влади, а економічна стабільність розглядалася як один із чинників внутрішньої безпеки. Уряд прагнув підтримувати зростання, стримувати соціальне невдоволення й зберігати довіру частини виборців, навіть коли фінансова політика створювала додаткові ризики для ліри та інвестиційного клімату.

Важливим напрямом внутрішньої безпекової політики за президентства Реджепа Тайїпа Ердогана стала ісламізація суспільного життя. Влада використовувала релігійні мотиви для формування національної ідентичності, ближчої до ісламських цінностей. Ердоган часто звертався до релігійних образів у публічних виступах, намагаючись зробити іслам помітною частиною суспільного дискурсу. Під час пандемії COVID-19 він говорив про божественну допомогу й подавав кризу в образах боротьби добра зі злом. Релігійна риторика в подібних промовах мала політичний зміст, бо допомагала згуртовувати прихильників навколо ідеології, яку просувала чинна влада.

Ісламізація проявлялася і в економічній політиці. Ердоган неодноразово говорив про повернення до принципів «ісламської економіки», зокрема про розвиток ісламського банкінгу як способу подолання кризових явищ. Для влади обраний курс був спробою запропонувати альтернативу звичній фінансовій

моделі й підкреслити окремий шлях розвитку Туреччини, пов'язаний з релігійними цінностями.

Помітні зміни відбувалися і в освіті. Уряд поступово посилював релігійний компонент у шкільному навчанні, прагнучи виховати покоління, ближче до консервативного світогляду. Вилучення з програми теорії еволюції Дарвіна й заміна її релігійно орієнтованими поясненнями показують, що освітня політика стала інструментом ідеологічного впливу. За допомогою школи влада намагалася закріпити ісламські цінності у свідомості молоді й сформувати соціальну базу для підтримки власного політичного курсу [2].

У ніч з 15 на 16 липня 2016 року Туреччина пережила одну з найсерйозніших криз у новітній історії. Група військових здійснила спробу державного перевороту, прагнучи усунути від влади Реджепа Тайїпа Ердогана й повернути армії політичний вплив. Історично турецькі збройні сили вважали себе охоронцями світської республіки, створеної Мустафою Кемалем Ататюрком. Від часу становлення багатопартійної демократії армія кілька разів втручалася в політику, здійснювала перевороти й домагалася заборони окремих партій. Заколот 2016 року завершився провалом. Після невдачі перевороту Туреччина увійшла в період різких політичних змін, які вплинули на внутрішню безпеку, державне управління й регіональне становище країни [12, с.68].

Президент Ердоган поклав відповідальність за спробу заколоту на прибічників Фетхуллага Гюлена, впливового релігійного діяча, який тривалий час проживав у США. За версією турецької влади, організаційне ядро перевороту складало гюленісти серед офіцерів середньої ланки. Вище командування армії, за твердженням Анкари, зберегло лояльність до уряду. Сам Гюлен рішуче заперечував причетність до подій липня 2016 року. Однією з головних фігур справи став колишній командувач Військово-повітряними силами Туреччини Акин Озтюрк. 18 липня 2016 року він визнав провину в організації перевороту.

Провал заколоту відкрив для влади можливість різко посилити контроль над державним апаратом. Уже в перші дні почалися масові арешти військових, суддів, прокурорів, поліцейських та інших службовців, яких підозрювали у зв'язках з організаторами перевороту. 16 липня кількість затриманих перевищила 2800 осіб. Унаслідок заворушень загинула 161 людина, понад 1400 осіб дістали поранення. Протягом наступних днів масштаб затримань зростав. До 18 липня кількість заарештованих перевищила 6000 осіб.

Після невдалої спроби перевороту Туреччина увійшла в період масштабних чисток. Кампанія стала частиною курсу Ердогана на підпорядкування ключових державних структур, передусім армії, спецслужб, судової системи й адміністративного апарату. Було заарештовано понад 37 тис. осіб, щодо 9 тис. розпочалися судові процеси. Понад 76 тис. працівників втратили посади в різних державних установах. Особливо відчутними стали кадрові зміни у збройних силах. Вони викликали занепокоєння серед міжнародних партнерів Анкари. Директор Національної розвідки США Джеймс Клеппер висловив думку, що масштабні чистки можуть ускладнити співпрацю Туреччини з НАТО, насамперед у боротьбі проти «Ісламської держави» в Сирії та Іраку [71].

Кадрові чистки в Туреччині набули дуже широкого масштабу. Посади втратили тисячі державних службовців, серед яких були губернатори, прокурори, судді й консультанти. Найбільшу увагу влада зосредила на системі правосуддя та правоохоронних органах. Станом на кінець липня було заарештовано 755 прокурорів і суддів, разом із ними під переслідування потрапили сотні поліцейських. До кінця липня 2016 року кількість звільнених або тимчасово відсторонених працівників сягнула 70 тис. Кампанія охопила різні державні сфери, зокрема освіту, охорону здоров'я, медіа й армію.

Окреме місце влада відвела зміні підпорядкування збройних сил. Наприкінці липня Реджеп Ердоган оголосив намір установити жорсткий контроль над армією. Уже за кілька годин стало відомо про офіційне підпорядкування сухопутних, морських і військово-повітряних сил

Міністерству оборони. Рішення змінило систему управління армією й суттєво звузило її автономію. Для військових, які десятиліттями мали особливий політичний статус, такий крок означав втрату частини самостійності в державному управлінні.

Після провалу перевороту 2016 року уряд розпочав глибоку реформу збройних сил. Її головною метою стало посилення цивільного контролю над армією. Зміни впроваджувалися указами в межах надзвичайного стану, який діяв після заколоту [48]. Жандармерію й берегову охорону передали Міністерству внутрішніх справ. Військові гімназії ліквідували, військові академії замінив Національний університет оборони під егідою Міністерства оборони. У Вищій військовій раді збільшили представництво цивільних осіб. Командування сухопутних, військово-морських і повітряних сил перейшло під прямий контроль Міністерства оборони.

Нові конституційні зміни поставили Генеральний штаб у підпорядкування президенту. Уряд узяв під контроль військові підприємства, що додатково обмежило автономність армії й посилило вплив цивільної влади на оборонний сектор.

Одним із важливих кроків стало формування нової системи командування, яка зменшувала внутрішню автономію армії. Берегову охорону й жандармерію вивели зі складу збройних сил та передали до Міністерства внутрішніх справ як окремі інституції. Частину військових підрозділів перемістили з політичних центрів до периферійних регіонів. Рішення мало знизити здатність армії швидко впливати на політичну ситуацію в країні.

Уряд почав змінювати військову культуру. Головну увагу зосередили на молодому офіцерському корпусі, який мав сприймати підпорядкування цивільній владі як норму професійної служби. Навчання у військових закладах переглянули, наголос перенесли на дисципліну й лояльність до політичного керівництва. Додатково було ліквідовано військові суди, лікарні, академії та школи. Усі кроки посилили контроль уряду над армією.

Попри глибокі реформи, чисельність армії не скорочувалася. Внутрішні й зовнішні загрози залишалися актуальними, тож уряд прагнув зберегти боєздатність збройних сил. Влада обмежувала політичну самостійність армії й підтримувала її готовність реагувати на безпекові виклики.

Масштабні чистки після провалу перевороту суттєво змінили турецький політичний ландшафт. Виконавча влада отримала ширший контроль над державними структурами. Військові, які раніше належали до найвпливовіших сил у країні, втратили можливість активно втручатися в політичні процеси. Дії Ердогана показали його готовність жорстко усувати потенційні загрози власному правлінню. Водночас проведені заходи посилили занепокоєння щодо стану демократії, прав людини й незалежності державних інститутів.

Турецькі спецслужби займають важливе місце в системі національної безпеки та захисту конституційного ладу. Основою системи є Рада національної безпеки, яка виконує функції вищого міжвідомчого органу управління безпековими структурами. Вона формує загальну стратегію національної безпеки й визначає головні напрями розвідувальної діяльності. У структурі Ради працюють Управління національної безпеки і політики та Управління досліджень, оцінок і рекомендацій. Вони відповідають за стратегічне планування розвідувальної роботи щодо іноземних держав.

Координацію між розвідувальними підрозділами забезпечує Рада з координації і ведення національної розвідки (МІКК), яка працює під керівництвом прем'єр-міністра. До її складу входять представники провідних безпекових структур країни, зокрема начальник Національної розвідувальної організації (МІТ), керівники її основних підрозділів, представники Генерального штабу Збройних сил Туреччини, Міністерства внутрішніх справ і Міністерства закордонних справ.

Головною розвідувальною структурою Туреччини є МІТ, яка працює в сучасному форматі з 1965 року. Її специфіка полягає в поєднанні розвідувальних і контррозвідувальних функцій, що відрізняє організацію від багатьох спецслужб країн НАТО. Формально МІТ належить до цивільних

відомств, проте в її складі працює частина військовослужбовців. За експертними оцінками, у 2014 році чисельність організації становила близько 8 тис. осіб. Значна частина співробітників займалася перехопленням інформації на комунікаційних каналах [8, с.81].

Від часу заснування Національна розвідувальна організація неодноразово змінювалася, реагуючи на внутрішні кризи й міжнародну ситуацію. Після провалу перевороту 2016 року уряд переглянув роль МІТ у безпековій системі держави. Спецслужби мали стати для влади опорою в контролі за внутрішньою ситуацією й інструментом запобігання новим спробам силового захоплення влади. Перегляд функцій МІТ став частиною ширшої реформи, спрямованої на централізацію управління безпековим сектором.

Репресивна кампанія після липня 2016 року торкнулася і МІТ. З відомства звільнили 87 співробітників, 52 з них отримали кримінальні звинувачення [101]. Попри очікування кадрових змін у керівництві, Хакан Фідан залишився на посаді очільника організації. Турецькі аналітики пов'язують його стійке становище з особистою довірою Ердогана. Фідан володів значним обсягом конфіденційної інформації, здатної впливати на політичну стабільність. Водночас у політичних колах існували побоювання, що в разі ослаблення контролю над ним він міг би стати ресурсом для опонентів Ердогана, особливо під час переходу від парламентської до президентської моделі влади.

Провал перевороту дав Ердогану можливість швидко перейти до кроків, спрямованих на концентрацію влади. Одним із головних напрямів стали конституційні зміни, які передбачали пряме підпорядкування Генерального штабу Збройних сил і МІТ президенту [71]. Унаслідок реформи безпековий сектор ще сильніше прив'язувався до президентського центру ухвалення рішень, а можливості автономної дії армії та спецслужб помітно звужувалися.

Поряд із реформуванням безпекового сектору Реджеп Ердоган демонстрував жорсткість у внутрішній і зовнішній політиці. Вагоме місце в реалізації його курсу посіла МІТ. За прем'єрства Ердогана організацію помітно посилили кадрово й фінансово. Кількість співробітників майже подвоїлася,

бюджет зріс на 419% [71]. Аналітики прогнозують, що в президентській системі МІТ може отримати ще більший вплив і перетворитися на один із головних інструментів президентської влади [93].

Зміни після перевороту показали завершення періоду, коли армія залишалася головним політичним стримувачем ісламізації Туреччини. За керівництва Ердогана країна поступово рухалася до моделі з виразнішою ісламською ідентичністю. Частина спостерігачів порівнює цей процес із переходом Ірану до ісламської республіки за часів аятоли Хомейні. У разі розвитку такого сценарію МІТ могла б виконувати роль не просто розвідувального органу, а структури, яка захищає нову ідеологічну основу держави. У цьому сенсі її інколи зіставляють із Корпусом стражів ісламської революції в Ірані [12, с.69].

Після провалу військового перевороту 2016 року Туреччина прискорила перехід від парламентської до президентської моделі правління. Юридично новий курс оформився 16 квітня 2017 року, коли відбувся референдум щодо внесення 18 поправок до Конституції. Більшість виборців підтримала посилення президентської влади, що відкрило шлях до перебудови всієї системи державного управління.

Однією з найпомітніших змін стало скасування посади прем'єр-міністра. Президент отримав функції глави виконавчої влади, право самостійно призначати й звільняти міністрів та віцепрезидентів. Нові повноваження, закріплені у статті 104 Конституції, зосередили управління урядом у руках глави держави. Унаслідок реформи президентський центр отримав прямий контроль над провідними напрямками державної політики.

Президент отримав право розпускати парламент без окремого пояснення причин. У разі ухвалення рішення про розпуск автоматично призначаються дострокові парламентські й президентські вибори. Механізм посилює вплив глави держави на законодавчу гілку влади. За статтею 116 Конституції, якщо дострокові вибори ініціює парламент, президент на другому терміні отримує право балотуватися знову. За умов домінування президентської партії та її

союзників у парламенті виникає можливість продовження перебування глави держави при владі. У практичному вимірі така норма сприяє довгостроковій концентрації політичного контролю.

Конституційні зміни значно розширили вплив Реджепа Ердогана на всі гілки влади й посилили централізацію політичного управління. Офіційно реформи пояснювали потребою підвищити ефективність державного апарату та забезпечити стабільність. Опозиція сприйняла їх як загрозу демократичним принципам і як ризик надмірного зосередження влади в руках однієї особи. Для Ердогана реформа стала інструментом зміцнення особистої політичної позиції. Вона дала йому змогу формувати нову модель президентського правління, побудовану на персоналізованому контролі й розширених повноваженнях.

Референдум 2017 року помітно змінив політичний ландшафт Туреччини, закріпивши президентську форму правління. Поправки до Конституції були ухвалені з мінімальною перевагою. За них проголосували 51,5% виборців, проти виступили 48,5%. Результат показав глибокий поділ у суспільстві. Частина населення підтримала сильну президентську владу як гарантію стабільності, інша частина побачила в ній загрозу демократичному балансу й системі стримувань.

Більш урбанізовані й економічно розвинені регіони, зокрема Анкара, Стамбул, європейська частина Туреччини й південно-західне узбережжя, переважно голосували проти конституційних поправок. У згаданих регіонах вищий рівень освіти, сильніші позиції міського середнього класу й помітніша підтримка лівих, ліберальних та центристських сил. Внутрішні райони країни й центральне чорноморське узбережжя, де переважають консервативні настрої та нижчий рівень урбанізації, підтримали зміни. Для багатьох виборців із зазначених територій сильна президентська влада асоціювалася зі стабільністю й порядком. Південний схід, де значну частину населення становлять курди, здебільшого проголосував проти поправок, зберігаючи підтримку політичних представників, які критикували урядовий курс (див. Додаток А).

Нова система влади, закріплена конституційними поправками, суттєво послабила механізми стримувань і противаг. Президентська вертикаль стала набагато сильнішою, а виконавча влада отримала ширший вплив на державне управління. Після дострокових виборів 2018 року Реджеп Ердоган фактично почав новий відлік президентських повноважень, пояснюючи це переходом до іншої моделі правління. Хоча під час ухвалення поправок подібний наслідок не був головним предметом публічного обговорення, виборчий орган, лояльний до влади, визнав можливість його участі в новій президентській кампанії.

На виборах 2023 року Ердоган знову переміг і зберіг посаду президента. Нова редакція статті 116 Конституції створює для нього додатковий простір для продовження перебування при владі. За певного розвитку політичної ситуації він може залишатися президентом до 2033 року. У разі реалізації такого сценарію тривалість його правління перевищить період перебування при владі Мустафи Кемалю Ататюрка, засновника Турецької Республіки.

Політична конкуренція в Туреччині відбувається в умовах сильного тиску на опозицію. Показовою стала справа мера Стамбула Екрема Імамоглу, якого розглядали як одного з потенційно сильних суперників Ердогана. У грудні 2022 року суд призначив йому понад два з половиною роки ув'язнення й заборону на політичну діяльність за критику виборчої комісії. Рішення сприймалося як політично вмотивоване й спрямоване на послаблення опозиційного табору. У підсумку головним опозиційним кандидатом на виборах став Кемаль Киличдароглу, який мав нижчий рівень популярності серед широкого кола виборців.

Після ухвалення конституційних поправок 2017 року Туреччина продовжила рух до сильнішої президентської влади. Новий політичний баланс вплинув на різні напрями державної політики, включно з обороною. На тлі централізації управління й посилення авторитарних рис одним з опорних напрямів внутрішньої безпеки стала розбудова власної оборонної промисловості. Для Анкари вона означала меншу залежність від іноземних постачальників зброї й більшу свободу у вирішенні безпекових питань.

Перед Туреччиною постає складне питання подальшого розвитку оборонного сектору. Багаторічне прагнення до самодостатності дало помітний результат: країна наростила промислові потужності, розширила виробництво озброєнь і зміцнила стратегічну автономію. Менша залежність від зовнішніх постачальників дала Анкарі більше простору для самостійної поведінки на міжнародній арені. Водночас сучасне озброєння потребує дорогих технологій, складної виробничої бази й постійних інвестицій. Через високу вартість нових програм амбітні плани Туреччини стають дедалі важчими для реалізації (див. Додаток Б).

Історично турецька оборонна промисловість розвивалася як відповідь на ембарго з боку західних держав. Досвід обмежень сформував в Анкари обережне ставлення до залежності від іноземних партнерів. Турецьке керівництво добре розуміє ризики оборонної співпраці, коли політичні інтереси сторін розходяться.

Анкара обрала «вертикальну» модель розвитку оборонної промисловості. Спочатку увагу зосереджували на створенні великих платформ, далі переходили до компонентів, систем і технологій. Модель дала помітні результати, проте її критикують за слабку узгодженість і розмиті пріоритети. Висока вартість виробництва змусила сектор більше спиратися на експорт озброєнь. Попри зростання оборотів і продажів за кордон, турецька оборонна промисловість має довгострокові проблеми. Найпомітнішими серед них є поява нових конкурентів на ринку й посилення «відтоку мізків» наприкінці 2010-х років.

Туреччина й надалі надає перевагу співпраці із західними союзниками, проте залишає простір для взаємодії з незахідними державами. Для Анкари оборонна автономія має практичне значення. Навіть часткова залежність від іноземних постачальників може обмежувати свободу дій у разі розходження політичних інтересів між Туреччиною та партнерами.

У середині 2010-х років відносини Анкари із західними союзниками помітно погіршилися. Насамперед йшлося про США та провідні країни ЄС.

Турецька оборонна промисловість почала відчувати труднощі з доступом до підсистем, компонентів і технологічного досвіду, потрібних для військових програм. Найбільші проблеми виникали у сфері систем живлення, передачі енергії, мікроелектроніки та сенсорних компонентів. Брак доступу до потрібних технологій гальмував розробку сучасного озброєння.

Найсильніший вплив на оборонний сектор мала спроба державного перевороту 15 липня 2016 року. Подія змінила політичне середовище країни й порядок управління оборонною сферою. У 2018 році Підсекретаріат оборонної промисловості (SSM) перевели під прямий контроль президента та перейменували на Агентство оборонної промисловості (SSB). Підвищення статусу органу показало, що розвиток оборонного сектору став для уряду й особисто Ердогана одним із провідних державних пріоритетів.

Військові операції Туреччини на півночі Сирії стали практичною перевіркою можливостей національної оборонної промисловості. Йдеться про операції «Щит Євфрату», яка почалася за місяць після спроби перевороту, «Оливкова гілка», «Джерело миру» та «Весняний щит» у 2020 році. Вони показали розрив між нагальними потребами армії й можливостями внутрішнього виробництва. На передовій бракувало боеприпасів, сенсорів та іншого обладнання в потрібній кількості.

Операції в Сирії виявили ще одну проблему. Офіційні та неофіційні обмеження з боку союзників по НАТО ускладнювали розвиток турецької оборонної промисловості. У відповідь SSB і підприємства сектору почали шукати альтернативні джерела компонентів, підсистем і технологій. У цей період Україна стала для Анкари помітним партнером. Вона постачала авіаційні двигуни й радіолокаційні системи, що допомогло частково компенсувати втрати від обмежень з боку західних партнерів.

Закупівля Туреччиною російської системи протиповітряної оборони С-400 (RS-SA-21 Growler) у 2017 році й отримання комплексу у 2019 році стали помітним поворотом у зовнішній політиці Анкари та розвитку її оборонного сектору. Рішення показало, що турецьке керівництво готове діяти самостійніше

навіть у питаннях, які прямо зачіпають відносини із західними союзниками. Для внутрішньої оборонної політики придбання С-400 стало сигналом про перевагу політичної волі над звичною логікою узгодження з НАТО.

На відміну від попередніх випадків вибору озброєння, наприклад китайської системи FD-2000 у 2013 році, придбання С-400 мало виразно політичний характер. Ініціатива виходила від вищого керівництва держави, а технічні й оперативні пояснення почали активно формулювати вже після ухвалення рішення. Купівля російського комплексу відображала нове сприйняття загроз після спроби перевороту 2016 року й прагнення Анкари зміцнити контакти з Москвою.

Попри посилення на термінові оборонні потреби, С-400 не повністю відповідав практичним вимогам Туреччини. Придбання комплексу викликало серйозне напруження у відносинах із НАТО, бо союзники сумнівалися в безпеці його сумісності з оборонними мережами Альянсу. Крок відрізнявся від попередньої турецької лінії розвитку оборонної промисловості, де перевагу надавали участі місцевих підприємств. Фактично С-400 став першим великим оборонним замовленням за кілька десятиліть, яке майже не дало користі національному оборонному виробництву (див. Додаток В).

Реакція США була жорсткою. Після доставки комплексу адміністрація Дональда Трампа у грудні 2020 року оголосила санкції проти Агентства оборонної промисловості Туреччини (SSB) і чотирьох його посадовців на підставі закону «Про протидію противникам Америки шляхом санкцій» (Countering America's Adversaries Through Sanctions Act). Найболючішим наслідком стало виключення Туреччини з програми Joint Strike Fighter, пов'язаної з виробництвом винищувачів п'ятого покоління F-35. Передачу шести вже виготовлених F-35А скасували. Після загострення відносин між США й Туреччиною збереглася тільки невелика частина спільних програм, пов'язаних із виробництвом компонентів для літаків і двигунів [39].

Попри погіршення оборонно-промислових зв'язків із США та європейськими країнами, турецький оборонний сектор почав активніше

виходити на нові експортні ринки (див. Додаток Г). Стратегія допомогла збільшити продажі озброєнь і розгорнути військову співпрацю з Лівією, Катаром та Сомалі. У 2018 році Катар, найближчий союзник Туреччини в регіоні Перської затоки, замовив безпілотики Bayraktar TB2 у компанії Baykar. Згодом аналогічне замовлення зробила Україна.

Розвиток безпілотних літальних апаратів став одним із найпомітніших символів зростання турецького впливу в сусідніх регіонах. БПЛА TUSAŞ Anka та Baykar Bayraktar TB2 показали ефективність у боротьбі з тероризмом і під час транскордонних операцій в Іраку та Сирії. Успішне бойове застосування привернуло увагу багатьох держав, особливо країн Африки. Попит на турецькі безпілотики швидко зростав, а Туреччина поступово закріпилася серед провідних експортерів у цій сфері. До кінця 2023 року компанія Baykar постачала свої БПЛА до понад 30 країн [54].

Попри зростання доходів і експорту, оборонно-промисловий сектор Туреччини зіткнувся з проблемою відтоку кваліфікованих кадрів. Найпомітнішою вона стала наприкінці 2010-х років. Досвідчені інженери й менеджери програм, які працювали над складними платформами та системами ще на початку 2000-х років, почали масово виїжджати за кордон. Найчастіше вони обирали США, Канаду та країни Європи. Накопичений досвід робив їх цінними фахівцями для посад середньої й вищої управлінської ланки, керівників команд та виконавчих директорів.

Аналіз оборонної політики Туреччини підводить до внутрішніх викликів, які впливають на безпекову стратегію держави. Одним із найскладніших залишається курдське питання. Воно істотно вплинуло на внутрішню політику Реджепа Ердогана й на його бачення боротьби з безпековими загрозами. На ранньому етапі Ердоган демонстрував готовність до мирного діалогу з курдською меншиною. Пізніше уряд перейшов до жорсткішої лінії, пояснюючи її потребою боротьби з тероризмом. Курдське питання й надалі залишається одним із найбільш чутливих і суперечливих у політичному житті Туреччини.

Курди є найбільшим народом у світі без власної держави. У Туреччині вони тривалий час стикалися з утисками, обмеженнями прав і репресіями. Після Першої світової війни курди втратили можливість створити незалежну державу, а території їхнього проживання були розподілені між кількома країнами, серед яких була й Туреччина. Нині в Туреччині проживає близько 15 млн курдів, тобто приблизно п'ята частина населення країни. Попри вагомий внесок курдського населення в соціально-економічний розвиток регіонів, їхня мова, культура й політичні права довго залишалися поза увагою державної політики або прямо обмежувалися урядами попередніх десятиліть.

На початку правління Ердоган обрав м'якшу лінію щодо курдського населення. Влада намагалася знизити напруження й показати готовність до діалогу. У межах курсу відкривалися курдські телевізійні канали, розширювалися можливості використання курдської мови в освіті та медіа, почалися мирні переговори з Робітничою партією Курдистану. Такі кроки позитивно сприймалися і всередині країни, і за її межами. Втім, лібералізація тривала недовго. Уже за кілька років відносини між державою й курдською меншиною знову стали напруженими.

Ердоган пояснює жорсткі заходи потребою захисту національної безпеки, насамперед боротьбою з РПК, яку Анкара розглядає як терористичну організацію. Водночас експерти звертають увагу на політичний вимір курдського питання. Посилення тиску на курдські сили стало для влади способом мобілізувати консервативний і націоналістичний електорат. Курдська проблема поступово перетворилася на інструмент внутрішньої політики, за допомогою якого уряд зміцнював підтримку серед груп, орієнтованих на сильну державу, порядок і жорстку безпекову лінію.

Курдське питання залишається однією з найтриваліших і найболочіших проблем внутрішньої політики Туреччини. Курди, як і більшість турків, переважно є мусульманами-сунітами, проте мають окрему мову, культуру й історичну пам'ять. Для курдської спільноти вони є основою національної ідентичності. Упродовж значної частини ХХ століття турецька держава

намагалася асимілювати курдів, обмежуючи використання мови, роботу медіа й публічне вираження культурної окремішності. Накопичення обмежень посилювало соціальну напругу й поступово привело до відкритого конфлікту.

Протягом кількох десятиліть турецький уряд проводив щодо курдів жорстку асиміляційну політику. Влада намагалася обмежити публічні прояви курдської самобутності, насамперед мову, культурні практики й політичне представництво. До 1991 року курдам заборонялося відкрито говорити рідною мовою в публічному просторі, а культурні традиції витіснялися на периферію суспільного життя. Накопичення обмежень посилювало невдоволення серед курдського населення й сприяло поширенню сепаратистських настроїв. Наприкінці 1970-х років виникла Робітнича партія Курдистану, яка згодом перетворилася на збройне угруповання. Її боротьба проти турецької держави призвела до тривалого конфлікту. За роки протистояння загинуло понад 40 тис. людей, сотні тисяч курдів були змушені залишити домівки [14].

У сучасній Туреччині відкрита підтримка РПК є незаконною, бо угруповання офіційно має статус терористичної організації. Політичні сили, які захищали права курдів або висловлювали прихильність до курдського руху, часто стикалися з переслідуваннями. Їхні лідери потрапляли до в'язниці, партії заборонялися, а політична діяльність звужувалася під гаслом боротьби з тероризмом. Критики уряду розглядають такі дії як тиск на опозицію й спосіб посилення контролю над політичним полем.

Політика Реджепа Ердогана щодо курдів зазнала помітної зміни. На початку правління він пробував рухатися до м'якшої моделі, у якій було більше простору для діалогу й культурних прав. Згодом уряд перейшов до жорсткішого курсу. Під гаслом боротьби з тероризмом влада почала активніше переслідувати прояви підтримки курдських національних рухів. Військові операції біля сирійсько-турецького кордону, спрямовані проти Сирійських демократичних сил, у складі яких значну роль відіграють курди, показали вихід курдського питання за межі внутрішньої політики. Воно стало частиною регіональної безпекової стратегії Анкари.

Жорсткий курс уряду поглибив конфлікт між державою й курдською спільнотою. Курди знову опинилися під сильним політичним і безпековим тиском. Попри міжнародну критику, Анкара продовжує розглядати курдське питання переважно як загрозу національній безпеці. За таких умов перевага надається силовим методам, а політичний діалог відходить на другий план.

Отже, внутрішня безпекова політика Туреччини за президентства Реджепа Таїпа Ердогана спиралася на кілька взаємопов'язаних напрямів. Економічні реформи, розвиток оборонної промисловості й інвестиції у стратегічні галузі посилили ресурсну базу держави. Виробництво безпілотників і розширення власного оборонного сектору допомогли Туреччині зменшити залежність від зовнішніх постачальників. Конституційні зміни 2017 року зосередили більше влади в руках президента й дали Ердогану ширший контроль над безпековим блоком. Масштабні чистки після провалу перевороту 2016 року зміцнили позиції уряду, водночас спричинили критику з боку опозиції та міжнародних партнерів. Боротьба з РПК і тиск на курдські сили стали одними з головних елементів внутрішньої безпекової політики, залишаючись джерелом напруження всередині країни й у відносинах Туреччини з зовнішніми партнерами.

2.2. Зовнішня безпекова політика та регіональні амбіції

Відносини Туреччини з НАТО та США за президентства Реджепа Таїпа Ердогана залишаються одним із провідних напрямів зовнішньої безпекової політики Анкари. Для Сполучених Штатів Туреччина має стратегічне значення в межах НАТО завдяки своєму географічному положенню й військовому потенціалу. Турецька армія є другою за чисельністю в Альянсі, що посилює її значення для безпеки південно-східного флангу НАТО.

Розташування Туреччини поруч із конфліктними зонами Близького Сходу та Євразії робить її важливою ланкою військової логістики Альянсу. Авіабаза Інджирлік поблизу Адани використовується для розміщення й транспортування

озброєння, вантажів та персоналу. На турецькій території працює радар раннього попередження системи протиракетної оборони, а в Ізмірі розташований штаб сухопутних військ НАТО (див. Додаток Д). Інфраструктура такого рівня підсилює оборонні можливості Альянсу й пояснює, чому Туреччина зберігає значення для його військового планування [14].

Окреме місце в безпековій політиці займає контроль Анкари над доступом до Чорного моря. Протоки Босфор і Дарданелли мають значення для всього регіону, особливо в умовах війни в Україні та активної присутності Росії в чорноморському просторі. Як член НАТО, Туреччина впливає на баланс сил у регіоні й може стримувати надмірну військову активність у напрямі Чорного моря [92].

Для США членство Туреччини в НАТО залишається способом утримувати Анкару в західному безпековому просторі. Водночас відносини між двома державами складні й часто суперечливі. Стратегічне значення Туреччини не знімає проблем, пов'язаних із військовою співпрацею, різним баченням регіональної політики й прагненням Ердогана проводити самостійніший зовнішній курс.

Для самої Туреччини НАТО історично було важливою опорою національної безпеки. У роки Холодної війни Альянс допомагав стримувати можливий тиск з боку Радянського Союзу. Гарантії НАТО компенсували обмежені власні можливості Туреччини у сфері стратегічного стримування [62, с. 97]. У війні Росії проти України та на сирійському напрямі Анкара використовує військові операції й експорт озброєнь як спосіб захисту власних інтересів. Частина дій водночас обмежує простір для російського впливу, що збігається з позиціями окремих членів Альянсу [26].

У 2020-х роках окремі рішення Анкари посилили напруження всередині НАТО й знову порушили питання єдності Альянсу. Найбільше дискусій викликала затримка ратифікації вступу Швеції та Фінляндії. Для НАТО період був особливо складним, бо російська агресія проти України вимагала швидких і узгоджених рішень. У 2020 році Анкара відкладала схвалення оборонного

плану для Польщі та Балтійських країн. Турецьке керівництво прагнуло привернути увагу союзників до власної позиції щодо сирійських курдських сил, які воно пов'язує з РПК [72].

Напруження з Анкарою змусило західних партнерів переглянути питання військової присутності США на турецькій території. Вашингтон почав активніше розвивати військову інфраструктуру в Греції, Болгарії, Румунії та на Кіпрі [74]. Алан Маковський вважає, що Туреччину варто залишати в західному безпековому просторі, проте розширення баз в інших державах виглядає зрозумілою реакцією на непередбачувані кроки Анкари [68].

Попри суперечки, Туреччина зрештою підтримала вступ Швеції та Фінляндії до НАТО. Для Анкари важливо було показати, що вона готова співпрацювати, коли її безпекові інтереси враховують. Участь Туреччини в ініціативах Альянсу зі стримування Росії підтверджує її зацікавленість у збереженні ролі всередині НАТО. У 2024 році Анкара призупинила зобов'язання за Договором про звичайні збройні сили в Європі, приєднавшись до схожих рішень інших союзників. Рішення відобразило нові умови безпеки в Європі [51].

Політологиня Селін Насі з Лондонської школи економіки описує місце Туреччини в Альянсі як «сіру зону». Причиною є поєднання кількох різних ліній поведінки. Анкара залишається членом НАТО, але підтримує тісні контакти з Росією й Китаєм, проводить військові операції на півночі Сирії та час від часу блокує рішення союзників. Така поведінка робить Туреччину складним партнером для Заходу, хоча повністю віддалятися від Альянсу вона не прагне.

Зовнішня політика Туреччини дедалі більше спирається на прагнення до стратегічної автономії. Анкара хоче мати свободу дій і не залежати повністю від позиції США чи ЄС. Вона зберігає участь у НАТО, бо Альянс дає їй гарантії безпеки й політичну вагу. Паралельно Туреччина розвиває зв'язки з Росією, Китаєм та іншими незахідними центрами сили. У підсумку вона намагається

отримати вигоду з різних напрямів співпраці й залишити за собою ширший простір для маневру.

Попри виконання формальних зобов'язань у НАТО, Туреччину дедалі частіше сприймають як складного й непередбачуваного партнера. Найбільше напруження викликала затримка ратифікації вступу Швеції та Фінляндії до Альянсу. Для багатьох союзників крок Анкари виглядав як спроба використати важливе безпекове питання для просування власних вимог. Разом із концентрацією влади в руках Реджепа Ердогана подібна поведінка ускладнює співпрацю Туреччини з іншими членами НАТО.

Попри розмови про можливий вихід Туреччини з НАТО, перспектива розриву з Альянсом виглядає малоімовірною. Турецька оборонна система глибоко пов'язана зі стандартами НАТО, а швидкий перехід на інші військові моделі був би майже нереалістичним. Інтеграція в альтернативні об'єднання, наприклад у Шанхайську організацію співпраці, не може швидко замінити десятиліття військово-технічної взаємодії із Заходом. Селін Насі звертає увагу, що більшість оборонних систем Туреччини створювалася під натівські стандарти, що й утримує країну всередині Альянсу.

Анкара прагне зберігати автономію й маневрує між інтересами НАТО та співпрацею зі східними партнерами. Попри припущення про віддалення від Альянсу, Туреччина продовжує виконувати союзницькі зобов'язання. Багатовекторність її політики пов'язана з бажанням посилити власну роль регіонального лідера, не втрачаючи переваг членства в НАТО [17].

Закупівля російських систем С-400 [70] стала одним із найгостріших моментів у відносинах Туреччини із західними союзниками. Для НАТО рішення Анкари виглядало як відхід від узгодженої оборонної лінії. Для Ердогана воно було частиною ширшого курсу на самостійність у сфері безпеки. Купівля С-400 показала, що Туреччина готова ухвалювати рішення всупереч очікуванням Альянсу, якщо бачить у них користь для власної стратегічної позиції.

Особливу увагу привертають дії Туреччини в Сирії. Анкара проводить військові операції проти курдських угруповань, пояснюючи їх захистом національної безпеки. Сирійські демократичні сили вона пов'язує з РПК, яку вважає терористичною організацією. Разом із тим операції мали серйозні гуманітарні наслідки. Десятки тисяч людей були змушені залишити домівки, а меншини, зокрема єзиди й християни, опинилися в особливо вразливому становищі.

Критики вважають, що слабка реакція міжнародної спільноти на дії Анкари в Сирії дала Ердогану більше простору для активності в інших регіонах. Турецька політика ускладнила становище курдських сил, які залишаються важливими партнерами США у боротьбі з ІДІЛ. Водночас дії Анкари викликали міжнародну критику через гуманітарні наслідки й порушення прав людини.

Військова присутність Туреччини розширювалася і в Лівії. Анкара надавала військову й технічну підтримку одній зі сторін громадянської війни, яка триває вже понад десятиліття. Постачання зброї, техніки й підтримка турецьких фахівців вплинули на перебіг конфлікту та зробили мирне врегулювання складнішим.

У Нагірному Карабаху Туреччина виступила активним союзником Азербайджану. Анкара надавала матеріальну й військову підтримку в конфлікті з Вірменією, що посилює її роль у кавказькому регіоні. Турецька позиція у карабаському питанні вписується в ширшу стратегію розширення впливу на Кавказі й демонструє амбіції Анкари як регіонального центру сили.

Сирійський напрям став одним із головних у зовнішній безпековій політиці Туреччини. Анкара поєднувала там власні безпекові інтереси з регіональними амбіціями. Контроль над частиною північної Сирії, де проживає значна кількість курдів, супроводжується звинуваченнями у витісненні місцевого населення, підтримці радикальних угруповань і дестабілізації регіону [109]. Спочатку Туреччина підтримувала усунення режиму Башара

Асада, проте згодом головна увага Анкари змістилася до стримування курдських політичних і військових структур.

На початку сирійської громадянської війни Анкара різко виступала проти Башара Асада й підтримувала сирійську опозицію. З поглибленням конфлікту пріоритети Ердогана змінилися. У центрі уваги опинилося стримування курдського політичного й військового впливу на півночі Сирії. Курдські райони, де проживає значна частина населення регіону, стали головним напрямом турецьких військових операцій.

Окрему увагу привертає реакція Туреччини на діяльність Сирійських демократичних сил у боротьбі проти ІДІЛ. SDF відіграли помітну роль у протистоянні джихадистським угрупованням, проте турецька армія більше зосереджувалася на курдських силах, ніж на боротьбі з ІДІЛ [67]. Для союзників по НАТО така поведінка виглядала проблемною, бо вона могла послаблювати спільні зусилля міжнародної коаліції у протидії тероризму [90].

Туреччина пояснює військові операції в Сирії потребою захисту національної безпеки. Водночас їхні наслідки для цивільного населення були дуже важкими. Близько 600 тис. людей були змушені залишити домівки, а міжетнічні й міжконфесійні конфлікти загострилися. Турецька присутність у регіоні триває й не має ознак швидкого згорання. Дії Анкари проти курдських сил ускладнюють стабілізацію Сирії та відновлення нормального державного управління.

Після розгрому ІДІЛ турецька військова активність у Сирії стала ще масштабнішою, особливо щодо сирійських курдів. У 2018 році турецька армія провела операцію в кантоні Афрін. Вона призвела до переміщення понад 300 тис. цивільних осіб. Операція супроводжувалася насильницьким виселенням місцевого населення, заміною курдів арабами й туркменами, а також звинуваченнями в етнічних чистках. Усі 10 тис. єзидів, які проживали в Афріні, були змушені залишити домівки, значна частина людей досі вважається зниклою безвісти [46].

У жовтні 2019 року Анкара провела ще масштабніше вторгнення на територію, контрольовану курдами. Наслідком стало нове переміщення близько 300 тис. людей. Як і в Афріні, правозахисники й представники курдських сил говорили про демографічну інженерію, спрямовану на зміну етнічного складу регіону. Курди, які залишилися, зіткнулися з обмеженнями, переслідуваннями й перешкодами для повернення додому. Лідер Сирійських демократичних сил Мазлум Кобані описав ситуацію як масштабну шкоду для курдського населення, пов'язану з демографічною інженерією та етнічними чистками [83].

Політика Туреччини в регіоні показує довгострокові наміри Анкари. Ердоган фактично розглядає північну Сирію як простір тривалого турецького контролю. У його планах фігурує створення університету [108], використання сільськогосподарських ресурсів регіону й виробництво оливкової продукції, яка вже потрапляє на ринки Європейського Союзу та США. Турецька присутність у Сирії охоплює військовий контроль, економічне використання місцевих ресурсів і зміну демографічної структури. Усе спрямовано на послаблення курдського політичного впливу й недопущення автономного курдського проєкту біля турецького кордону.

Дії Туреччини в Сирії викликають критику з боку союзників по НАТО. Частина партнерів вважає політику Анкари несумісною з колективними інтересами Альянсу. Замість узгодження кроків із партнерами Туреччина дедалі частіше діє самостійно й ставить власні безпекові інтереси вище союзницької координації. Лінія Анкари показує прагнення Ердогана до стратегічної автономії навіть за умов напруження у відносинах із західними партнерами.

Присутність Туреччини в Іраку за президентства Реджепа Тайїпа Ердогана демонструє зростання її військової та економічної активності. Найпомітніше вона проявляється у відносинах із Курдським регіональним урядом на півночі Іраку. Турецькі військові операції, зокрема авіаудари по позиціях РПК, стали регулярною практикою. Їх часто критикують з позиції міжнародного права, бо Анкара проводить операції без належного врахування територіальної цілісності Іраку [58].

У 2000-х роках Туреччина мала образ важливого партнера для Іраку. Відносини з Курдським регіональним урядом спершу сприймалися з недовірою, проте поступово покращилися. Ердоган вибудував міцний економічний і політичний зв'язок з Ербілем. Туреччина допомагала відновлювати економіку курдського регіону, який виглядав стабільнішим на фоні складної ситуації в Іраку. З часом Анкара стала найбільшим торговим партнером КРГ. Ербиль отримав вихід до міжнародних ринків завдяки турецьким транспортним коридорам.

В останні роки акценти Анкари змістилися. Головну увагу зосереджено на військових операціях проти РПК, яка використовує важкодоступні райони північного Іраку як базу для власної діяльності. Авіаудари й наземні операції Туреччини часто призводять до руйнувань та втрат серед цивільного населення. Багдад засуджує такі кроки й розглядає їх як загрозу суверенітету країни. Як наслідок, довіра між Туреччиною та іракським керівництвом поступово слабшає.

Підхід Туреччини до Іраку також ілюструє зростання її регіональних амбіцій. Військова присутність Анкари та контроль над ключовими економічними маршрутами у КРГ зміцнюють її стратегічний вплив на Близькому Сході. Проте цей вплив все більше асоціюється з політикою силового домінування, що викликає напруженість у регіоні. Хоча Туреччина зберігає економічні зв'язки з Ербілем, її військова агресія посилює нестабільність та ризик збройних конфліктів на півночі Іраку, що ставить під загрозу довгострокові перспективи стабільності та співпраці в регіоні.

Відновлення Туреччиною конфлікту з РПК у 2015 р. стало переломним моментом, який ознаменував кінець будь-якого позитивного впливу Анкари в Іраку. Турецька військова стратегія в регіоні почала характеризуватися агресивними діями, спрямованими на знищення курдських баз і притулків. Водночас ці дії супроводжувалися значними жертвами серед цивільного населення, які ігнорувалися офіційною Анкарою [57]. Будь-яке місце, яке вважалося укриттям для членів РПК, піддавалося невибірковим

бомбардуванням, що викликало серйозну критику з боку міжнародної спільноти та уряду Іраку.

Окрім авіаударів, Туреччина незаконно зайняла кілька військових баз на території Іраку. Найбільш значущою з них є база в Башиці, яку Анкара використовує для зміцнення свого військового контролю в регіоні. Більше того, міністр внутрішніх справ Туреччини Сулейман Сойлу відкрито заявив про намір розширювати військову інфраструктуру, побудувавши нові бази для забезпечення контролю над регіоном. Його слова, що Туреччина прагне реалізувати в Іраку таку ж стратегію, як у Сирії, підкреслюють довгостроковий характер присутності Анкари в цій країні.

Ослаблення впливу США в Іраку створило вакуум, який Туреччина намагається заповнити, конкуруючи за домінування з Іраном. Незважаючи на очевидну загрозу інтересам Туреччини з боку Ірану, Ердоган демонструє готовність співпрацювати з Тегераном у спільних атаках на курдські цілі [42]. Цей підхід свідчить про те, що для Анкари знищення політичних амбіцій курдів є пріоритетом, який переважає над іншими регіональними міркуваннями, включаючи довгострокові стратегічні ризики.

Політика Туреччини в Іраку є частиною більш широкої стратегії Ердогана щодо зміцнення безпекових інтересів Туреччини та посилення її регіональної ролі. Проте така політика створює напруженість у відносинах з Багдадом, поглиблює нестабільність у регіоні та ставить під загрозу перспективи мирного врегулювання курдського питання. Незважаючи на очевидні короткострокові вигоди, такі як посилення військового контролю, довгострокові наслідки цієї стратегії можуть бути дестабілізуючими для всього Близького Сходу.

Відносини між Туреччиною та Грецією історично залишаються напруженими, і втручання Анкари у кіпрське питання за президентства Реджепа Таїпа Ердогана лише загострило ці розбіжності. Туреччина продовжує утримувати контроль над 33% території північного Кіпру після вторгнення 1974 р. Незаконна окупація Турецькою Республікою Північного Кіпру, яка не

визнана жодною країною, окрім Туреччини, залишається джерелом міжнародної критики та триваючої напруженості між Анкарою та Афінами.

За часів президентства Ердогана роль Туреччини в кіпрських питаннях стала ще більш активною. У 2020 р., коли Ердоган реалізовував свої амбіції в регіоні Східного Середземномор'я, Анкара намагалася вплинути на вибори президента північного Кіпру, виступаючи проти світського кандидата Мустафи Акінчі [64]. Попри його намагання захищати ідею об'єднаного Кіпру як федеративної держави, турецька влада чинила значний тиск на Акінчі, включно з погрозами життю, що сам він публічно підтвердив. У результаті, на посаді президента опинився Ерсін Татар, який підтримує політику створення двох держав, що відповідає інтересам Туреччини.

Після приходу Ерсіна Татара до влади Анкара помітно посилила вплив на північному Кіпрі. Турецьке керівництво почало просувати елементи ісламської освіти в регіоні, що викликало невдоволення серед світськіше налаштованих турків-кіпріотів [45]. Паралельно уряд активізував дипломатичні зусилля навколо ідеї двох держав як остаточного варіанта розв'язання кіпрського питання. Для Туреччини згадана модель дає змогу пояснювати тривалу присутність на острові й розширювати поле впливу у Східному Середземномор'ї.

Посилення ролі Анкари на Кіпрі непокоїть Грецію й ширше міжнародне середовище, яке переважно підтримує модель об'єднаного багатоетнічного Кіпру. Туреччина водночас продовжує використовувати острів як інструмент для просування власних регіональних інтересів. Військова присутність Анкари, попри офіційні пояснення про тимчасовий характер, дедалі більше виглядає як довгостроковий чинник. У перспективі вона може підтримувати напруження між Туреччиною, Грецією й партнерами по ЄС.

Відносини між Туреччиною та Грецією історично залишаються складними, хоча обидві держави формально належать до НАТО. За президентства Реджепа Таїпа Ердогана Анкара дедалі рідше спирається на стару формулу «нуль проблем із сусідами» [37]. У відносинах з Афінами

частіше з'являються різкі заяви, демонстрація сили й суперечки навколо морських кордонів. Найбільше напруження виникає довкола Егейського моря, Східного Середземномор'я та грецьких островів, розташованих поблизу турецького узбережжя.

Анкара активно ставить під сумнів усталені морські межі, посилаючись на близькість грецьких островів до турецьких берегів. Ердоган пояснює претензії концепцією *Mavi Vatan*, тобто «Синя Батьківщина», яка передбачає ширший контроль Туреччини над частиною Східного Середземномор'я [44]. Для Греції подібна стратегія становить загрозу суверенітету, бо турецькі вимоги виходять за межі звичайних прикордонних спорів і спираються на ширше бачення регіонального домінування.

Конфлікти між Анкарою та Афінами часто загострюються навколо морських ресурсів і права на видобуток енергоносіїв. Туреччина неодноразово направляла дослідницькі судна у спірні води, супроводжуючи їх військовими кораблями. Греція реагувала різким протестом, а Європейський Союз підтримував Афіни. Дії Анкари розцінювалися як порушення міжнародного права й небезпечний крок, здатний наблизити сторони до військового зіткнення.

Окрім морських спорів, Ердоган періодично висловлював претензії щодо окремих грецьких островів. Подібні заяви посилюють недовіру між двома країнами. Їх супроводжують військові навчання, розгортання сил у прикордонних районах і нарощування турецької присутності у Східному Середземномор'ї. Усе разом підтримує атмосферу постійної напруги й ускладнює пошук стабільного формату співпраці.

Нове загострення у відносинах між Туреччиною та Грецією пов'язане з односторонніми діями Анкари щодо перегляду морських меж і розподілу ресурсів у Середземному морі. У листопаді 2019 року Туреччина підписала угоду про морський кордон з Урядом національної згоди Лівії. Документ викликав гострі суперечки, бо ігнорував територіальні права Греції й фактично поділяв Середземне море між Туреччиною та Лівією так, ніби між ними немає

Родосу, Криту та інших грецьких островів [28]. Політика Анкари спричинила міжнародну критику й посилила регіональне напруження.

На основі угоди з Лівією Туреччина почала заявляти права на розвідку й видобуток корисних копалин у районах, які Греція вважає частиною своєї виключної економічної зони [94]. У 2020 році Анкара, попри протести Афін, направила військовий флот до спірних морських меж для супроводу дослідницького судна *Oguz Reis* [107]. Крок спричинив новий дипломатичний конфлікт і ще більше загострив відносини між двома країнами.

Риторика Реджепа Таїпа Ердогана в згаданий період ставала дедалі жорсткішою. Президент відкрито вимагав від Греції поступок у територіальних питаннях і попереджав про негативні наслідки в разі відмови. Його заява про те, що Греція або «зрозуміє мову політики та дипломатії», або «відчує болісний досвід» [110], стала одним із найпомітніших прикладів тиску Анкари на Афіни.

Дії Туреччини порушували принципи міжнародного права й посилювали ризики для стабільності у Східному Середземномор'ї. Морські кордони та енергоресурси стали для Анкари питанням не тільки економіки, а й регіонального статусу. Турецьке керівництво прагнуло закріпити домінування в регіоні, навіть коли обраний курс загострював відносини з сусідніми державами й партнерами по НАТО.

Лівійський напрям за президентства Ердогана став важливою частиною зовнішньої безпекової політики Анкари. Туреччина використала нестабільність, що виникла після інтервенції НАТО в Лівії у 2011 році, і зайняла активну позицію у громадянській війні. Анкара підтримала Уряд національної згоди в його протистоянні з Лівійською національною армією генерала Халіфи Хафтара. Для Ердогана участь у лівійському конфлікті стала способом посилити турецьку присутність у Північній Африці й отримати додаткові важелі впливу в Середземномор'ї.

Туреччина перетворилася на одну з головних зовнішніх сил у лівійському конфлікті. Її участь призвела до суперництва з Єгиптом, який підтримував Лівійську національну армію, і з Росією. Поведінка Анкари показувала ширші

регіональні амбіції, але водночас викликала питання щодо виконання міжнародних зобов'язань, зокрема ембарго ООН на постачання зброї до Лівії.

У 2020 році Туреччина різко збільшила військову допомогу Уряду національної згоди. До Лівії було відправлено чотири вантажні судна зі зброєю, включно з 86 безпілотниками Bayraktar TB2 [41]. Турецькі БПЛА суттєво змінили ситуацію на фронті й дали УНА технологічну перевагу. Для турецької оборонної промисловості лівійський конфлікт став фактично майданчиком реального бойового випробування. Успішне застосування безпілотників посилило інтерес до турецького озброєння й допомогло Анкарі просувати власну продукцію на міжнародному ринку.

Окрім постачання озброєння, Анкара розгорнула в Лівії щонайменше 100 військових радників і направила близько 4000 сирійських найманців. За окремими повідомленнями, серед них були неповнолітні бійці віком від 14 років [77]. Участь іноземних найманців викликала гостру критику міжнародної спільноти, бо вона посилила гуманітарні ризики й поставила питання про правові межі турецького втручання.

Підтримка Уряду національної згоди допомогла Туреччині закріпитися в Лівії й розширити власну присутність у Північній Африці. Водночас участь Анкари у війні загострила суперництво з іншими регіональними гравцями, насамперед Єгиптом і Росією. Лівійський напрям показує, що зовнішня політика Ердогана пов'язана з ширшими безпековими й геостратегічними амбіціями. Для Анкари перевага в регіоні часто важить більше, ніж ризик затягування конфлікту або погіршення гуманітарної ситуації.

Відносини Туреччини та Лівії за президентства Реджепа Таїпа Ердогана стали важливою частиною зовнішньої безпекової й економічної політики Анкари. Лівія розглядається турецьким керівництвом як простір для посилення політичного впливу, доступу до ресурсів і розширення присутності в Середземномор'ї. Інтерес Анкари виходить за межі двосторонньої співпраці й пов'язаний із її ширшими регіональними планами.

Політичний інтерес Туреччини полягає у підтримці Уряду національної згоди. Ердоган прагне бачити в Триполі дружню владу, близьку до його політичної моделі та відкриту до співпраці з Анкарою. Успіх такого курсу дав би Туреччині опорну точку в Північній Африці й допоміг би врівноважити вплив Єгипту, який залишається головним конкурентом Анкари в регіоні. Лівія може стати для Туреччини майданчиком для підтримки протурецьких сил і рухів, пов'язаних із політичним ісламом, зокрема «Братів-мусульман».

Головний інтерес Анкари в Лівії має економічний характер. Доктрина «Блакитної Батьківщини», спрямована на розширення турецького контролю у Східному Середземномор'ї, потребує лівійського партнерства. Співпраця з Урядом національної згоди відкриває для Туреччини можливості у сфері розвідки ймовірних родовищ нафти та газу. Морський меморандум 2019 року між Туреччиною і Лівією дає Анкарі підстави оскаржувати морські межі Греції та заявляти претензії на райони, багаті природними ресурсами.

Економічний потенціал Лівії також приваблює турецький бізнес. Анкара бачить країну як один із перспективних ринків для власних компаній. Турецько-лівійська ділова рада прогнозує, що після стабілізації ситуації Туреччина зможе збільшити свою частку в лівійській економіці до 30% [34].

Таким чином, зовнішній безпековий курс Анкари за правління Реджепа Таїпа Ердогана поєднує прагнення до стратегічної автономії, активне використання військової сили й бажання посилити регіональну вагу Туреччини. Відносини з НАТО та США зберігають значення для безпеки країни, проте останніми роками вони стали набагато складнішими. Купівля російських С-400, операції в Сирії та розбіжності навколо курдського питання показали, що Анкара готова діяти окремо від союзників, коли бачить загрозу власним інтересам. Туреччина й надалі залишається потрібною для НАТО завдяки контролю над важливими геостратегічними маршрутами, але її поведінка дедалі частіше демонструє самостійність у прийнятті рішень.

У Сирії та Іраку Анкара проводить військові операції проти сил, які вважає загрозою для національної безпеки, передусім проти РПК. Подібний

курс викликає міжнародну критику, бо бойові дії часто супроводжуються втратами серед цивільного населення й напруженням у відносинах із сусідніми державами. У Східному Середземномор'ї Туреччина жорстко відстоює морські претензії, зокрема після угоди з Лівією, що загостило конфлікт із Грецією та Кіпром. Лівійський напрям дав Анкарі можливість зміцнити позиції в Північній Африці завдяки підтримці Уряду національної згоди. У підсумку зовнішня політика Ердогана виглядає як спроба перетворити Туреччину на самостійний центр сили, здатний одночасно співпрацювати із Заходом і діяти поза його очікуваннями.

РОЗДІЛ 3

ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЧЧИНИ

3.1. Внутрішні виклики безпекової політики Туреччини: проблеми авторитаризму, економічної стабільності та політичної поляризації

Останніми роками перед Туреччиною постала низка внутрішніх проблем, які прямо впливають на її безпековий курс. Найбільше значення мають посилення авторитарних практик, корупція, падіння рівня демократії та глибша політична поляризація. За правління Реджепа Таїпа Ердогана влада поступово зосереджувалася в руках виконавчої гілки, а незалежність державних інститутів помітно слабшала [63]. Майже кожна важлива сфера, від економіки до судової системи, перебуває під впливом президентського центру.

Концентрація влади посилюється зв'язками між політичними елітами й бізнесом. Найближче оточення Ердогана має вплив на будівництво, енергетику, комунікації та медіа. У підсумку формується система, де найвигідніші можливості отримують компанії, лояльні до уряду. Конкуренція слабшає, прозорість рішень знижується, а довіра до державних інститутів падає. Для безпекової політики проблема особливо небезпечна, бо корупція робить державу менш здатною швидко й чесно реагувати на внутрішні загрози.

За даними Організації економічного співробітництва та розвитку, турецька система боротьби з корупцією й відмиванням грошей потребує серйозного оновлення. Індекс сприйняття корупції Transparency International показує погіршення ситуації. Від 2012 року Туреччина входить до групи великих держав із найпомітнішим падінням за згаданим показником. У 2020 році вона мала найгірший результат серед країн Європейського Союзу й один із найнижчих серед держав ОЕСР. У 2021 році позиція знову погіршилася, досягнувши 34 балів зі 100 [33].

Недостатнє регулювання й залежність судової системи сприяють «захопленню держави», коли важливі рішення ухвалюються в інтересах вузького кола наближених осіб. У звіті Transparency International за 2020 рік наголошується на системному впливі політичних еліт на законотворчість і суди. Подібна ситуація послаблює інституційну стійкість, руйнує принцип верховенства права й підвищує ризик внутрішньої нестабільності. Для Туреччини така проблема має безпосередній безпековий вимір, бо слабкі інститути легше використовувати для політичного контролю.

Ще одним внутрішнім викликом залишається слабка правова база для розслідування фінансових злочинів, відмивання грошей і фінансування тероризму. Брак прозорості створює ризики для економічної стабільності й підриває довіру до фінансових та правових інституцій. Відомо, що розслідування фінансових махінацій часто блокуються. Слідчі, які намагаються розкрити корупційні схеми, можуть зіткнутися з тиском, звільненням або ув'язненням [110].

За висновками Групи розробки фінансових заходів за 2019 рік, Туреччина мала помітні недоліки у виконанні законодавства щодо протидії відмиванню грошей і фінансуванню тероризму. FATF окремо звертала увагу на ризики, пов'язані з наркотрафіком, незаконним перевезенням мігрантів, торгівлею людьми й контрабандою палива. Прогалини у правозастосуванні загрожують внутрішній безпеці й погіршують міжнародну репутацію Анкари, яку дедалі частіше критикують за слабку реакцію на фінансові злочини.

Показовою стала справа Halkbank, одного з провідних державних банків Туреччини. У 2013 році з'ясувалося, що банк був залучений до масштабної схеми, яка допомагала Ірану обходити санкції США. У 2010–2015 роках Halkbank переказав щонайменше 20 млрд доларів нафтових доходів, використовуючи складні механізми обходу міжнародних обмежень. У 2018 році заступника голови банку Мехмета Хакана Атіллу засудили за порушення американських санкцій. Сам банк і надалі перебуває під слідством за обвинуваченнями у відмиванні грошей та ухиленні від санкцій.

Інший державний банк, Ziraat Bank, фігурував у кількох міжнародних розслідуваннях. У 2014 році Федеральна резервна система США почала перевірку його нью-йоркського відділення через підозри у порушенні санкцій. У 2017 році Міністерство юстиції США пов'язало Ziraat Bank зі справою Halkbank. У 2021 році з'явилися дані про використання банку для приховування неповернутого кредиту, спрямованого на купівлю найбільшого мобільного оператора Туреччини Turkcell [43]. Схема, пов'язана із суверенним фондом добробуту Туреччини під керівництвом Ердогана, посилила сумніви щодо прозорості державного управління.

Корупція й непрозоре управління за правління Ердогана прямо впливають на внутрішню безпеку країни. Часті зміни до Закону про державні закупівлі відкрили можливість для вузького кола наближених до влади бізнес-груп отримувати значну частину державних контрактів. За звітом Республіканської народної партії, у 2021 році половину всіх державних тендерів виграли одні й ті самі 20 компаній. Значна частка замовлень припадала на групу, яку в опозиційному дискурсі називають «бандою п'яти».

Проблема виходить за межі економіки. Непрозорість фінансової сфери сприяє розвитку тіньових схем, корупції та фінансових злочинів. У 2021 році FATF знову внесла Туреччину до сірого списку, звернувши увагу на вразливість банківського сектору й ринку нерухомості до відмивання грошей. Організація закликала Анкару показати реальний прогрес у переслідуванні складних фінансових злочинів та структур, які ООН визнає терористичними [84]. Практика уряду, однак, показує, що більшість проблем залишається нерозв'язаною.

Факти корупції й зловживання владою показують слабку готовність уряду реально боротися з непрозорими практиками. Показовим прикладом стало призначення Мехмета Хакана Атілли головою Стамбульської фондової біржі після вироку у США за порушення санкцій у справі Halkbank. Подібні кадрові рішення підривають довіру громадян до державних інституцій і створюють ґрунт для соціального невдоволення [22]. Протести, які виникали у відповідь на

дії влади, часто жорстко придушувалися. У суспільстві поступово посилювалося відчуття страху, контролю й обмеження громадянських свобод.

Корупційні схеми з підтримкою державних інституцій мають довготривалий негативний вплив на економічну й політичну стабільність країни. Будівництво нового аеропорту Стамбула, пов'язане з дорогими державними контрактами, стало прикладом неефективного управління й концентрації економічних ресурсів у руках вузького кола приближених осіб [36]. За умов економічних труднощів і політичної поляризації подібна модель послаблює здатність держави швидко реагувати на безпекові загрози.

Порушення прав і свобод громадян, передусім свободи слова й преси, стало серйозною проблемою для внутрішньої стабільності Туреччини. Протягом останнього десятиліття країна часто входила до переліку держав із найбільшою кількістю ув'язнених журналістів. Незалежний медійний простір суттєво звузився. Частина редакцій закрили, інші були змушені перейти на проурядову позицію. Журналісти, які критикували уряд або Реджепа Таїпа Ердогана, стикалися з переслідуваннями, арештами й вимушеною еміграцією [105].

Зникнення критичних голосів у медіа не означає покращення ситуації зі свободою слова. Радше йдеться про наслідок авторитарного тиску на незалежну журналістику. У звіті Державного департаменту США про права людини в Туреччині за 2020 рік зазначено, що після спроби перевороту 2016 року серед працівників медіа поширилася самоцензура [20]. Журналісти часто уникають критики влади, побоюючись арештів, звільнення або інших форм переслідування.

Спроба перевороту дала владі зручний привід для посилення контролю над медіа. Репресії проти опозиції після 2016 року допомогли Ердогану сформувати інформаційне середовище, яке переважно працює в інтересах правлячої партії. Зменшення кількості арештів журналістів в останні роки не можна прямо сприймати як ознаку покращення. Багато журналістів виїхали з країни, припинили професійну діяльність або перейшли до самоцензури.

Брак незалежних ЗМІ впливає на свободу слова й суспільну стабільність. Громадяни дедалі частіше отримують односторонню або викривлену інформацію, що заважає відкритому суспільному діалогу [97]. Як наслідок, поглиблюється поляризація, знижується довіра до державних інститутів і слабшає ефективність політики у сфері безпеки.

Арешти політичних опонентів і масові репресії після провалу військового перевороту 2016 року стали одним із найгостріших внутрішніх викликів для безпекової політики Туреччини. Уряд Реджепа Таїпа Ердогана почав жорстко придушувати опозиційну активність, часто подаючи її як «терористичну загрозу». Судові переслідування, затримання й ув'язнення торкнулися різних груп. Під тиск потрапили курди, правозахисники, журналісти, активісти жіночих рухів, представники лівих організацій і релігійні дисиденти.

Судова система Туреччини, яка мала б захищати права людини, дедалі частіше критикується за порушення базових принципів правосуддя. Комісарка Ради Європи з прав людини Дуня Міятович звертала увагу на проблеми з презумпцією невинуватості й повторним переслідуванням людей за однаковими фактами [102]. Подібна практика руйнує довіру до судів і створює відчуття правової невизначеності, коли людина не може бути впевнена, що справа розглядатиметься незалежно від політичної волі влади.

Масштаби переслідувань у Туреччині за останні роки показують, наскільки сильно влада зосередилася в руках правлячого центру. Лише у 2020 році уряд повідомляв про судові дії щодо майже 600 тис. осіб. Понад 280 тис. людей були затримані, майже 95 тис. опинилися у в'язниці. Репресивний апарат часто спрямовується проти політичних опонентів, активістів і громадянського суспільства, що становить серйозну загрозу для демократії й верховенства права.

Показовою є справа Османа Кавали, відомого філантропа й прихильника міжкультурного діалогу. З 2017 року він перебуває під вартою за обвинуваченнями, пов'язаними з протестами в парку Гезі 2013 року [99]. Доказова база у справі викликає багато сумнівів, а тривале утримання під

вартою виглядає як сигнал для інших представників громадянського суспільства. Влада фактично показує, що участь у протестах або підтримка критичних ініціатив може завершитися кримінальним переслідуванням.

Арешт Селаяхаттіна Демірташа, лідера Народно-демократичної партії й колишнього кандидата у президенти, став одним із символів тиску на курдських політиків. Обвинувачення у тероризмі проти нього багато критиків розглядають як спосіб витіснити курдське представництво з легальної політики. Переслідування торкнулося і його родини. Дружину Демірташа засудили за адміністративне порушення, що викликало критику з боку міжнародної спільноти [95].

Найсильніший тиск відчують південно-східні регіони Туреччини, де переважає курдське населення. Обраних мерів там регулярно усувають з посад під приводом звинувачень у підтримці тероризму. Значна частина обвинувачень виглядає слабо обґрунтованою, проте влада використовує їх для централізації управління й ослаблення курдського політичного впливу [103]. У результаті місцеве самоврядування втрачає реальний зміст, а курдські виборці фактично позбавляються можливості впливати на владу у власних громадах.

Поряд із військовими операціями проти РПК в Іраку турецький уряд посилював тиск на активістів і політиків, які виступали проти силових рейдів. У лютому 2021 року було затримано 700 активістів за критику військових дій Анкари [65]. Влада дедалі частіше подавала опозиційні заяви як загрозу безпеці, що звужувало простір для відкритої дискусії всередині країни.

Транснаціональні репресії стали помітним інструментом безпекової політики Туреччини за президентства Реджепа Таїпа Ердогана. Уряд почав переслідувати критиків і політичних опонентів за межами країни, поширюючи авторитарні практики на зовнішній простір. За даними Freedom House, від 2016 року Анкара намагалася домогтися арештів опонентів у 31 країні й подавала запити на екстрадицію щонайменше у 58 випадках [98]. У багатьох епізодах виникали сумніви щодо дотримання належної правової процедури.

Переслідування за кордоном охоплювали не тільки прибічників руху Гюлена. Під тиск потрапляли курдські активісти й інші опоненти Ердогана. Один із ранніх прикладів стався у 2013 році в Парижі, де було вбито трьох курдських вигнанців, серед них одного із засновників Робітничої партії Курдистану. Обвинувачений у вбивствах громадянин Туреччини, якого пов'язували з державними структурами, помер під вартою. Випадок показує, що практика переслідування критиків за кордоном сформувалася ще до перевороту 2016 року.

Після провалу перевороту масштаби зовнішнього переслідування зросли. Турецька влада почала активніше використовувати Інтерпол для тиску на політичних опонентів. Від 2016 року до бази Інтерполу було внесено понад 60 тис. імен, що викликало занепокоєння щодо політичного використання міжнародних механізмів правосуддя. «Червоні повідомлення» почали сприйматися як засіб переслідування, хоча статут Інтерполу забороняє діяльність політичного характеру [56].

Політика Анкари щодо опонентів за кордоном і далі викликає занепокоєння міжнародної спільноти. Freedom House наголошує, що жоден інший уряд не звертався до Інтерполу з такою кількістю запитів на арешт або «червоних повідомлень», як Туреччина [98]. Переслідування стосувалися не тільки осіб, яких влада пов'язувала з переворотом 2016 року. У 2017 році в різних країнах затримували відомих критиків Анкари, серед них німецько-турецького письменника Догана Аханлі в Іспанії, шведсько-турецького журналіста Хамзу Ялчина, а також двох осіб у Сербії та Болгарії, яких турецька влада пов'язувала з РПК.

Зловживання системою Інтерполу викликало гостру реакцію на міжнародному рівні. У 2017 році канцлерка Німеччини Ангела Меркель відкрито заявила про неприпустимість використання Інтерполу для політичних репресій. Для Німеччини проблема мала особливу вагу, бо там проживає найбільша турецька діаспора у світі.

Окремий тиск припав на журналістів і громадських діячів, які виїхали з Туреччини й шукали притулку в Німеччині. Відомий журналіст Кан Дундар разом з іншими турецькими опозиціонерами постійно стикався з погрозами й потребував захисту німецької влади. У липні 2021 року повідомлення про можливий замах на турецьких опозиційних журналістів у Німеччині викликали широкий резонанс. Після появи повідомлень почали обговорювати ймовірну причетність середовищ, пов'язаних із Партією справедливості та розвитку або її союзником, ультранаціоналістичною Партією націоналістичного руху.

Занепокоєння посилює ймовірний зв'язок турецької влади з радикальними націоналістичними угрупованнями, зокрема із «Сіримі вовками», які діють у Німеччині. Подібні випадки показують, що транснаціональні репресії загрожують життю опонентів Ердогана й одночасно ускладнюють відносини Анкари з партнерами. Для західних держав така практика є проблемою не лише правозахисного характеру. Вона підриває довіру до Туреччини як до союзника у сфері безпеки [79].

Права меншин у Туреччині залишаються складним і гострим питанням. Йдеться про курдів, вірмен, греків, ассирійців, євреїв та інші спільноти. За правління Реджепа Таїпа Ердогана етнічні й релігійні групи дедалі частіше опиняються під політичним тиском. Уряд використовує тему меншин для мобілізації прихильників, особливо серед консервативного й націоналістичного електорату.

Найпомітніший приклад пов'язаний із курдами. У червні 2015 року Народна демократична партія, яку підтримували багато курдських виборців, здобула 14% голосів і позбавила Партію справедливості та розвитку парламентської більшості. Відповіддю влади стало повернення до силової лінії. Конфлікт із РПК відновився, а члени НДР зіткнулися з арештами й кримінальними справами. Ердоган послідовно домагається закриття НДР, що виглядає як спроба обмежити політичне представництво курдів. Якщо на початку 2015 року курдська спільнота була близькою до розширення прав, то згодом ситуація різко погіршилася. Сотні курдських організацій і медіа були

закриті, а використання курдської мови часто почали сприймати як підозрілу активність.

Релігійні меншини теж стикаються з дедалі більшими труднощами. Християнська громада, чисельність якої становить лише десятки тисяч осіб, живе під постійним тиском. Дискримінація проти вірмен посилилася після підтримки Туреччиною Азербайджану в нагірно-карабаському конфлікті. Антивірменські настрої стали помітнішими у публічному просторі й частіше використовуються в політичній риторичі [24].

Єврейська громада відчуває наслідки зростання антисемітизму, особливо під час загострення конфліктів між Ізраїлем і Палестиною. Урядова риторика інколи містить антисемітські мотиви, що посилює напруження навколо єврейської спільноти. Для багатьох її представників суспільна атмосфера стає менш безпечною й більш ізольованою [101].

Використання меншин у політичній боротьбі послаблює ідеї рівності й толерантності. Тиск на етнічні та релігійні групи поглиблює суспільні розбіжності, посилює недовіру між громадянами й державою та привертає міжнародну критику. У довгостроковій перспективі курс влади може погіршити репутацію Туреччини й створити додаткові ризики для внутрішньої стабільності.

Права жінок і ЛГБТ+ спільноти в Туреччині дедалі частіше стають предметом занепокоєння. За правління Реджепа Таїпа Ердогана державна політика помітно змістилася в бік консервативних цінностей, що звузило простір для захисту вразливих груп. Вихід Туреччини зі Стамбульської конвенції у 2021 році став сильним сигналом зміни політичного курсу. Конвенція була спрямована на боротьбу з насильством проти жінок, проте турецька влада почала подавати її як документ, нібито пов'язаний із «пропагандою» прав ЛГБТК+. Консервативні кола використали згадану риторичу для захисту традиційної моделі сім'ї.

Проблема насильства проти жінок, включно з убивствами «честі», залишається невирішеною. За даними неурядових організацій, від 2010 року від

подібних злочинів загинуло понад 2600 жінок [60]. Уряд декларує потребу захисту жінок, проте реальних механізмів бракує. Патріархальна риторика, яка часто виправдовує традиційні практики, створює для кривдників відчуття безкарності.

Ситуація з правами ЛГБТ+ спільноти теж погіршується. У 2013 році Стамбул мав репутацію одного з найбільш відкритих міст Близького Сходу, де проходив найбільший Парад гордості в регіоні [104]. За роки правління Ердогана ставлення влади до ЛГБТ+ змінилося. Спершу заборони заходів пояснювали релігійними причинами, наприклад місяцем Рамадан. Згодом влада перестала шукати навіть формальні пояснення. Учасники маршів стикаються з насильством правоохоронців і провладних груп.

Економічна нестабільність стала ще одним серйозним викликом для внутрішньої безпеки Туреччини. Інфляція, дефіцит бюджету й падіння довіри до фінансової політики посилюють соціальне невдоволення. Країна потребує зовнішніх інвестицій, проте інвестори очікують більш передбачуваної монетарної політики й реальних реформ. Економічні рішення влади мають прямий зв'язок із суспільною стабільністю, бо падіння доходів населення швидко переходить у політичну напругу.

Проблеми турецької економіки особливо загострилися у 2018 році. Модель зростання, яка працювала у 2000-х роках завдяки іноземному капіталу, поступово вичерпалася. На початку правління ПСР країна справді мала помітні успіхи у зменшенні бідності та прискоренні економічного розвитку. Проте залежність від зовнішніх коштів зробила економіку вразливою. Валютна криза 2018 року показала слабкість попередньої моделі. Багато турецьких компаній, які брали кредити в доларах США, зіткнулися з труднощами погашення боргів.

У 2021 році уряд запровадив Нову економічну програму, побудовану на переконанні Ердогана, що високі відсоткові ставки розганяють інфляцію. Програма передбачала різке зниження ставок для підтримки експорту й зміцнення ліри. Очікуваного результату не було. Ліра продовжила падати, а

інфляція в листопаді 2022 року досягла 85,5%. Уперше від 2002 року чисті іноземні резерви Центрального банку Туреччини стали від'ємними.

Навіть після провалу Нової економічної програми уряд довго не відмовлявся від обраної лінії. Під час виборчої кампанії 2023 року Ердоган не показав готовності до різкої зміни курсу й трактував перемогу ПСР на парламентських виборах як підтвердження власного економічного бачення. Призначення Мехмета Шімшека міністром фінансів і Хафізе Гайє Еркан головою Центрального банку економічні аналітики сприйняли як можливий сигнал до перегляду політики. Їхнім головним завданням стало повернення довіри інвесторів. Виконати його складно, бо попередні спроби повернутися до традиційної фінансової політики мали короткий характер [35].

Економічна нестабільність впливає на суспільні настрої й поглиблює нерівність. Зростання цін, падіння купівельної спроможності та невпевненість у майбутньому посилюють політичну напруженість. Для безпекової політики подібна ситуація є небезпечною, бо економічне невдоволення може швидко перейти у протести й загострити конфлікт між владою та суспільством.

Отже, внутрішні виклики Туреччини за правління Ердогана пов'язані між собою. Централізація влади, обмеження громадянських свобод, тиск на журналістів, правозахисників та опозицію створили атмосферу страху. Економічна криза, що загострилася після 2018 року, посилила інфляцію, девальвацію ліри й соціальну нерівність. Переслідування опонентів за кордоном погіршують міжнародні відносини Анкари. Тиск на меншини, передусім на курдів, підтримує внутрішню напругу. У сукупності авторитарне управління, корупція, економічні проблеми й етнічні конфлікти знижують здатність держави забезпечувати тривалу стабільність і безпеку.

3.2. Зовнішні виклики безпекової політики Туреччини у відносинах із союзниками та на тлі нових геополітичних загроз

За останні п'ять років відносини Туреччини зі США та Європейським Союзом помітно ускладнилися. Причинами стали різні безпекові інтереси, суперечки навколо регіональної політики Анкари й внутрішні зміни в самій Туреччині. У період правління Реджепа Таїпа Ердогана країна дедалі частіше намагалася діяти самостійно, що викликало напруження у відносинах із західними партнерами.

Найбільше погіршення у відносинах зі США спричинила купівля російської системи протиповітряної оборони С-400. Для Вашингтона рішення Анкари виглядало несумісним із логікою оборонної співпраці в НАТО. У відповідь США виключили Туреччину з програми F-35 і запровадили санкції проти Управління оборонної промисловості. Ще одним джерелом конфлікту стала американська підтримка Сирійських демократичних сил, до складу яких входять курдські загони YPG. Анкара пов'язує YPG з Робітничою партією Курдистану й розглядає їх як загрозу національній безпеці. Через різне бачення курдського питання напруження між двома державами особливо загострилося на півночі Сирії. Додатково відносини ускладнюють претензії США щодо стану демократії, свободи слова й тиску на опозицію в Туреччині.

Відносини з Європейським Союзом розвивалися не менш складно. Туреччина залишається кандидатом на вступ до ЄС, проте переговорний процес фактично зупинився. Брюссель дедалі частіше критикує Анкару за відхід від демократичних стандартів, проблеми з правами людини й посилення президентської влади. Окрему напругу створюють дії Туреччини у Східному Середземномор'ї. Розвідка газу в спірних водах загострила конфлікти з Грецією та Кіпром, які є членами ЄС. Європейський Союз підтримав позицію Афін і Нікосії, що призвело до нових погроз санкцій проти Анкари. Міграційна угода 2016 року певний час допомагала стримувати потік біженців до Європи, проте

згодом і навколо неї виникли суперечки щодо фінансування та виконання домовленостей.

Останні події добре показують суперечливість турецько-західних відносин. У 2023 році Ердоган пов'язав рух Туреччини до ЄС із заявкою Швеції на вступ до НАТО, намагаючись повернути європейську тему в порядок денний. Уже у вересні того ж року він заговорив про можливе «розлучення» з Євросоюзом, що відображало розчарування Анкари тривалим і фактично замороженим процесом вступу. Військові операції Туреччини в Сирії, співпраця з Росією й самостійні рішення Ердогана у сфері безпеки продовжують викликати занепокоєння і у США, і в Європейському Союзі.

Туреччина й далі намагається тримати баланс між співпрацею та суперництвом із Росією. Після 2016 року Анкара поглибила контакти з Москвою в енергетиці й оборонних технологіях. Найпомітнішим кроком стала купівля російських систем С-400. Для НАТО й США рішення виглядало небезпечним сигналом, бо член Альянсу фактично обрав озброєння держави, яку Захід розглядає як головну безпекову загрозу. Наслідком стали санкції й нове охолодження у відносинах із Вашингтоном. Паралельно Анкара не перейшла на бік Москви повністю. У війні Росії проти України вона підтримала Київ постачанням військової техніки, передусім безпілотників Bayraktar TB2, і надала гуманітарну допомогу.

Позиція Туреччини щодо російсько-української війни має подвійний характер. Анкара засудила вторгнення, закрила протоки для військових кораблів і брала участь у просуванні зернової ініціативи в Чорному морі. Завдяки географічному положенню вона зберегла статус помітного посередника в регіоні. Водночас Туреччина не приєдналася до західних санкцій проти Росії. Для Ердогана різкий розрив із Москвою означав би великі економічні ризики. Енергетична співпраця, будівництво першої турецької атомної електростанції за участі «Росатому» й залежність від російських ресурсів змушують Анкару діяти обережно, навіть коли обережність викликає невдоволення союзників.

У геополітичному плані Туреччина використовує розташування між Чорним морем, Кавказом, Близьким Сходом і Європою. Анкара прагне залишатися майданчиком для переговорів між Росією та Україною й одночасно зберігати власний вплив у чорноморському просторі. Пропозиції щодо безпечного транспортування зерна мали гуманітарне й політичне значення, бо посилювали роль Туреччини як посередника. Західні партнери водночас підозрюють Анкару в допомозі Росії з обходом санкцій. Найбільше занепокоєння викликає зростання експорту товарів із потенційним військовим застосуванням.

Ризик вторинних санкцій залишається для Анкари серйозною проблемою. Він може зачепити фінансову систему, банки, торговельні компанії й енергетичний сектор. Турецький уряд заявляє про готовність не допустити використання власної юрисдикції для обходу санкцій. Контроль за транзитом санкційних товарів був посилений, проте напруга зберігається. США й міжнародні структури вже застосовували санкційні заходи проти окремих турецьких компаній і банків [92].

Співпраця з Росією дає Туреччині економічні вигоди, водночас погіршує довіру з боку західних союзників. Анкара отримує енергетичні, торговельні й дипломатичні переваги, проте щоразу ризикує поглибити конфлікт із НАТО і США. Майбутній зовнішньополітичний курс Туреччини залежатиме від того, наскільки довго Ердоган зможе втримувати рівновагу між російським напрямом і західними зобов'язаннями.

Інтерес Туреччини до БРІКС показує прагнення Анкари розширити простір для маневру у світовій політиці. Тривалий і майже заморожений процес вступу до Європейського Союзу посилив розчарування турецького керівництва. Відносини зі США та Європою часто супроводжуються критикою прав людини, демократії й зовнішнього курсу Ердогана. У відповідь Анкара шукає альтернативні платформи, які можуть дати нові економічні зв'язки й політичні можливості. Ердоган намагається показати, що Туреччина не обмежується західним напрямом і може працювати з різними центрами сили [4].

Можливе членство в БРІКС відкриває для Туреччини нові економічні можливості, передусім доступ до банківських та інвестиційних механізмів об'єднання. Для Анкари формат БРІКС виглядає привабливо на фоні зтягнутого європейського напрямку й складних відносин із США. Разом з тим участь у БРІКС може загострити суперечності з НАТО. Для Вашингтона й частини західних союзників об'єднання сприймається як платформа, здатна послаблювати західний вплив. Туреччина має другу за чисельністю армію в НАТО й займає вагоме місце на південно-східному фланзі Альянсу. Зближення з БРІКС може викликати підозри щодо подвійної гри й знизити довіру до Анкари як до союзника [16].

Російський напрям додатково ускладнює становище Туреччини. Тісні контакти Ердогана з Володимиром Путіним, енергетичні проєкти й співпраця у сфері безпеки можуть сприйматися як виклик єдності НАТО. Проте всередині країни підтримка проросійського курсу має межі. Антиросійські настрої серед турецького населення залишаються помітними [16]. Опитування показують, що більшість турків і далі пов'язують освіту, роботу й еміграцію переважно із Заходом, навіть попри критику політики США та Європи щодо Анкари [7]. Участь у БРІКС може зміцнити позиції Туреччини в багатополлярному світі, однак водночас несе ризик падіння довіри до країни в західних безпекових структурах.

Сирійський напрям став одним із найконфліктніших у зовнішній політиці Анкари на Близькому Сході. На початку громадянської війни в Сирії турецьке керівництво підтримувало усунення режиму Башара Асада. Після 2016 року пріоритети змінилися. Головними завданнями стали недопущення автономного курдського утворення біля турецького кордону й стримування нових хвиль міграції.

Військові операції Туреччини в Сирії, розпочаті у 2016 році, були спрямовані на досягнення згаданих цілей [21]. Перші три операції мали послабити позиції курдських Загонів народної оборони. Четверта операція в Ідлібі призвела до прямого зіткнення із сирійськими урядовими силами [30].

Контроль Анкари над значною частиною північної Сирії супроводжувався демографічними змінами й поглиблював регіональну напругу. До падіння режиму Башара Асада наприкінці 2024 року турецька присутність робила примирення з Дамаском майже неможливим. Після зміни влади в Сирії ситуація змінилася. Новий сирійський уряд, як і Анкара, зацікавлений у стримуванні озброєних курдських формувань на півночі країни. Тому турецька військова присутність у регіоні вже не викликає відкритого спротиву з боку Дамаска.

З боку режиму Башара Асада головні умови примирення зводилися до припинення турецької підтримки сирійської опозиції та повного виведення військ Анкари з території Сирії. Для Туреччини погодження на подібні вимоги означало б втрату частини здобутого впливу й позицій у північних районах країни. Проблемою залишалось й повернення сирійських біженців. Режим Асада не виявляв готовності приймати значну кількість людей назад, а можливе відновлення контролю над Ідлібом могло спричинити нову хвилю міграції до турецького кордону.

Анкара прагнула змінити етнічний склад контрольованих територій, переселяючи арабів і туркменів у райони з переважно курдським населенням. Подібна лінія допомагала зміцнювати турецький контроль і водночас послаблювала перспективи курдської автономії. Вона поглиблювала конфлікт із сирійською владою та ускладнювала будь-яку розмову про тривалий мир.

Відносини між Туреччиною та Сирією, попри глибокі розбіжності, зберігали простір для обмеженої співпраці. Передусім йшлося про курдське питання. Для обох держав політична автономія курдів у Північній та Східній Сирії залишалася серйозним викликом. Туреччина бачила в ній загрозу для власної територіальної цілісності, бо офіційне визнання автономного утворення біля її кордону могло посилити схожі настрої серед курдів усередині країни [21].

Анкара традиційно намагалася вирішувати курдське питання самостійно, спираючись на військові операції й контроль над частиною сирійської

території. Згодом координація з режимом Асада почала виглядати для неї привабливішою [112]. Нормалізація відносин із Дамаском могла допомогти послабити Автономну адміністрацію Північної та Східної Сирії. Якщо сирійський режим повертав би претензію на суверенітет над територіями під контролем курдських сил, Анкара отримувала б додатковий аргумент для обмеження політичного впливу AANES [30].

Для Туреччини будь-яке міжнародне визнання курдських автономних структур було б серйозною поразкою. Йдеться і про підтримку з боку західних держав, і про можливі домовленості між AANES та сирійським урядом. За умов наближення подібного сценарію Анкара могла б активізувати нормалізацію відносин із Сирією, аби зупинити політичне закріплення курдської автономії.

Після падіння режиму Башара Асада владу в Сирії отримали повстанці, яких підтримувала Анкара. Унаслідок зміни влади Сирія фактично наблизилася до турецької позиції, особливо щодо курдського питання.

Відносини між Туреччиною та Єгиптом, попри повну дипломатичну нормалізацію, залишаються складними. Головні розбіжності стосуються Лівії та Східного Середземномор'я. Прагматизм Ердогана дав змогу послабити ідеологічні бар'єри, зокрема підтримку «Братів-мусульман», яка раніше заважала діалогу з Каїром. Разом із тим нормалізація з Єгиптом мала ширшу мету. Анкара прагнула покращити відносини з впливовими партнерами Перської затоки, передусім ОАЕ та Саудівською Аравією. У турецькій політиці дедалі помітніше переважають регіональна стабільність, економічна вигода й бажання зменшити кількість відкритих конфліктів.

Попри нормалізацію, лівійський напрям лишається головним вузлом суперечностей між Анкарою й Каїром [38]. Туреччина підтримує Уряд національної єдності в Тріполі, Єгипет орієнтується на уряд Фатхі Башагхи в Тобруку. Відкрите зіткнення між сторонами поки стримує повага до «червоних ліній», насамперед рубежу Сірт-Джуфра, який жодна сторона не перетинає [40]. Але замороження конфлікту не усуває глибинних розбіжностей.

Різниця між позиціями Туреччини та Єгипту пояснюється різним значенням Лівії для обох держав. Для Каїра лівійський напрям є питанням національної безпеки, бо йдеться про спільний кордон і ризик поширення нестабільності. Для Анкари Лівія пов'язана з ширшим планом дій у Східному Середземномор'ї. Турецьке керівництво прагне посилити вплив у регіоні й отримати кращі позиції в боротьбі за енергетичні ресурси [23]. Лівійська проблема переплітається з іншими конфліктними зонами, зокрема зі співпрацею Єгипту з Грецією, що робить компроміс ще складнішим.

Економічний чинник теж підтримує обережний формат відносин. Єгипет, на відміну від багатих монархій Перської затоки, не може запропонувати Анкарі великі фінансові переваги. Проте навіть у період розриву дипломатичних відносин торгівля між двома країнами не припинялася. Обидві сторони зберігали прагматичний підхід до економіки, але в політичних питаннях не готові швидко поступатися. Насамперед йдеться про Лівію та Східне Середземномор'я.

Відносини Туреччини й Саудівської Аравії тривалий час залишалися складними, бо Анкара й Ер-Ріяд по-різному бачили майбутнє регіону. Напруження посилилося під час Арабської весни. Туреччина підтримувала революційні рухи, тоді як Саудівська Аравія прагнула зберегти старий порядок, особливо в державах Перської затоки. Попри розбіжності, Анкара спочатку намагалася підтримувати робочий діалог із Ер-Ріядом. Спільним інтересом для обох держав було стримування впливу Ірану [47].

Під час саудівської інтервенції в Ємені Туреччина підтримала дії Ер-Ріяда й звинуватила Іран у сектантській політиці та прагненні до регіонального домінування. Переломним моментом стала блокада Катару. Анкара стала на бік Дохи, яку арабський квартет, включно із Саудівською Аравією, звинуватив у підтримці тероризму. Ер-Ріяд відповів поглибленням контактів із курдськими силами YPG у Сирії, що напряду зачіпало безпекові інтереси Туреччини [25].

Ще сильніше відносини загострилися після вбивства саудівського журналіста Джамалія Хашоггі в консульстві Саудівської Аравії в Стамбулі у

2018 році. Турецька влада активно оприлюднювала докази злочину й пов'язувала справу з наслідним принцом Мохаммедом бін Салманом. Для саудівського керівництва скандал став сильним репутаційним ударом. Але вплив Ер-Ріада не зник, особливо після зростання глобальної енергетичної нестабільності внаслідок повномасштабної війни Росії проти України.

Окрім політичних конфліктів, Саудівська Аравія застосувала економічний тиск проти Туреччини. Ер-Ріяд запровадив неофіційні обмеження на торгівлю, унаслідок чого турецький експорт до саудівського ринку майже зник. Для Анкари бойкот став болючим ударом, особливо в умовах економічної кризи й залежності від зовнішніх продажів [80].

Спроби нормалізації, включно з офіційними візитами, дали обмежений результат. Головні розбіжності щодо Лівії, Ємену та Східного Середземномор'я залишилися відкритими. Саудівська Аравія поглиблює співпрацю з Грецією, що Анкара сприймає як недружній крок. Для Туреччини грецько-саудівське зближення ускладнює власні позиції у Східному Середземномор'ї й посилює відчуття регіонального оточення.

Відносини Туреччини з Ізраїлем залишаються нестабільними й напругу впливають на зовнішній безпековий курс Анкари. Напруження різко зросло після інциденту з «Маві Мармара» у 2010 році, коли ізраїльські сили перехопили турецьке судно, яке намагалося прорвати морську блокаду Сектора Газа. Загинули дев'ятеро громадян Туреччини [69]. Формальне примирення 2013 року не повернуло колишнього рівня довіри. Підтримка Анкарою палестинського питання й ісламістських рухів надалі поглиблювала розбіжності.

Новий етап напруження виник у 2018 році, коли під час протестів проти рішення США перенести посольство до Єрусалима загинули 60 палестинців [96]. Туреччина різко відреагувала й вислала ізраїльського посла. Ізраїль відповів аналогічно. Пізніше сторони знову пробували відновити діалог, зокрема обговорювався можливий візит Бен'яміна Нетаньягу до Туреччини. Події 2023 року знову зруйнували крихке зближення [87].

Спочатку реакція Ердогана на напад ХАМАС на Ізраїль і відповідь ізраїльської армії виглядала стриманішою. Згодом внутрішній політичний тиск змусив його змінити тон. Президент заявив, що не вважає ХАМАС терористичною організацією. Далі пролунали звинувачення на адресу Ізраїлю як «терористичної держави». Розрив економічних зв'язків став безпрецедентним кроком, бо торгівля довго залишалася останнім стабільним каналом співпраці між двома державами [48].

Разом із конфліктами у Туреччині й Ізраїлю залишаються спільні інтереси. Серед них протидія іранському впливу на Південному Кавказі та потенційна енергетична співпраця. Проте позитивних чинників замало для подолання глибокої політичної недовіри. Обидві країни час від часу говорять про примирення, але реальна стабілізація відносин поки виглядає малоймовірною.

Зовнішні виклики безпекового курсу Туреччини пов'язані з напруженими відносинами із союзниками по НАТО, зближенням із Росією, регіональними конфліктами й пошуком нових партнерств поза Заходом. Співпраця з Москвою в енергетиці та військових технологіях посилює залежність Анкари від Росії й ускладнює діалог із США та ЄС. Війна в Україні й конфлікт у Сирії змушують Туреччину постійно балансувати між західними зобов'язаннями та власними амбіціями. Інтерес до БРІКС, зв'язки з Китаєм та Індією викликають додаткове занепокоєння серед партнерів по НАТО. Відносини з Сирією, Єгиптом, Саудівською Аравією та Ізраїлем залишаються суперечливими, хоча Анкара періодично намагається знижувати напругу заради економічної вигоди й регіональної стабільності.

3.3. Перспективи трансформації безпекової політики Туреччини у регіональних та глобальних безпекових структурах

Туреччина має помітне значення для європейської й глобальної безпеки завдяки розташуванню між Європою, Близьким Сходом, Кавказом і Чорним

морем. Вона володіє другою за чисельністю армією в НАТО, що робить Анкару вагомою опорою південно-східного флангу Альянсу. Турецькі військові ресурси, авіабази, логістичні маршрути й контроль над стратегічними напрямками входять до ширшої системи колективної оборони. Для НАТО Туреччина важлива не лише як формальний союзник, бо її територія дає Альянсу вихід до регіонів, де безпекові ризики виникають найчастіше.

Географічне положення країни посилює її значення у сфері логістики, енергетики й продовольчої безпеки. Контроль над Босфором і Дарданеллами дає Анкарі вплив на доступ до Чорного моря. Через турецьку територію проходять енергетичні маршрути, важливі для Європи, зокрема Баку–Тбілісі–Джейхан, TANAP і «Турецький потік». Участь Анкари в Чорноморській зерновій ініціативі показала, що Туреччина може впливати й на глобальне продовольче постачання, особливо під час воєнних криз.

На межі з Близьким Сходом, Кавказом і Балканами Туреччина постійно стикається з нестабільністю, яка швидко виходить за межі окремих держав. Її участь у боротьбі з тероризмом, зокрема проти РКК, Daesh і ФЕТО, пов'язана із захистом власної безпеки та зменшенням транскордонних загроз. Для Європи турецький напрям має практичне значення, бо події біля турецьких кордонів впливають на міграцію, енергетику, торгівлю й військову стабільність.

Окрему роль Туреччина відіграє в управлінні міграційними потоками. Війни, кліматичні кризи й економічні проблеми в сусідніх регіонах роблять її територію одним із головних маршрутів руху людей до Європи. Анкара фактично виконує роль буферної держави, яка стримує частину міграційного тиску на ЄС. Її дипломатична активність на Балканах, Кавказі й Близькому Сході спрямована на зменшення криз біля власних кордонів і водночас відповідає частині європейських безпекових інтересів.

У Перській затоці Туреччина намагається діяти як окремий регіональний гравець. Власна оборонна промисловість, військові можливості й прагнення до автономної зовнішньої політики дають Анкарі змогу активніше працювати за межами традиційного натівського простору. Відкриття військової бази в Катарі

стало важливим кроком у закріпленні турецької присутності в регіоні. Під час кризи 2017 року Анкара підтримала Доху й виступила проти блокади з боку Саудівської Аравії та її союзників. Військова підтримка Катару допомогла стримати ризик силового сценарію й показала, що Туреччина прагне брати участь у формуванні безпекового балансу в Перській затоці.

Туреччина активно розвиває військові й економічні зв'язки з державами Ради співробітництва арабських держав Перської затоки. Експорт турецького озброєння до регіону зріс, особливо до Оману й Катару, що відкриває простір для подальших оборонних контрактів. Відносини з Саудівською Аравією та ОАЕ після кількох років напруження почали поступово стабілізуватися. Важливим поштовхом стала угода Аль-Ула 2021 року, яка завершила тривалу кризу в Перській затоці.

Не всі держави регіону однаково сприймають посилення турецької ролі у сфері безпеки. Катар, Кувейт і Оман переважно підтримують активність Анкари. Саудівська Аравія діє обережніше, бо не хоче надмірного посилення турецького впливу поблизу власної зони інтересів. Окремим джерелом напруження залишаються відносини з Іраном. Тегеран бачить у військовій присутності Анкари в Перській затоці загрозу для власних позицій. Попри тимчасове зближення під час кризи 2017 року, Іран критично ставиться до турецької бази в Катарі й можливого постійного розміщення військ у регіоні.

Прагнення Туреччини закріпитися в системі безпеки Перської затоки стикається з конкуренцією Китаю, Росії та Індії. Вони мають більші економічні ресурси, розвинутіші оборонні можливості й сильніший політичний вплив. Китай і Росія додатково мають право вето в Раді Безпеки ООН, що посилює їхню дипломатичну вагу. Китай та Індія давно працюють із державами Перської затоки, розширюючи торгівлю, енергетичні зв'язки й безпекову взаємодію.

Перевагою Туреччини залишається географічна близькість, гнучкість у військово-технічній співпраці й готовність швидко реагувати на запити партнерів. Анкара не завжди може конкурувати з великими позарегіональними

гравцями за масштабом ресурсів, проте пропонує практичні рішення у сфері оборони, навчання військових і постачання озброєння. Для багатьох держав Перської затоки Туреччина зручна як партнер, здатний поєднувати військову підтримку, політичний діалог і прагматичну економічну співпрацю.

Подальше посилення Туреччини в Перській затоці залежатиме від внутрішньої стабільності, стану економіки й розвитку оборонної промисловості. Анкарі потрібно втримати економічне зростання, розширювати двосторонню торгівлю з державами РСАДПЗ і працювати з регіональними партнерами не тільки у військовій, а й у політичній площині. Без стабільної економічної бази претензії на ширшу безпекову роль залишатимуться обмеженими.

Поступове зниження американської активності в регіоні відкриває для Анкари нові можливості. Водночас вакуум не залишається порожнім, бо за нього конкурують Китай, Індія, Росія та регіональні сили. Майбутня роль Туреччини в Перській затоці залежатиме від здатності поєднувати внутрішні реформи, оборонні проекти й гнучку дипломатію. Для Анкари головним завданням буде зберегти простір для маневру між різними центрами впливу.

Туреччина має вагоме значення для безпеки Чорноморського регіону завдяки географічному положенню, військовим ресурсам і здатності впливати на регіональну безпекову архітектуру. Анкара протягом десятиліть підтримувала формати, спрямовані на стабілізацію Чорного моря, серед них Організація чорноморського економічного співробітництва, Чорноморські сили та «Чорноморська гармонія». Участь у згаданих ініціативах показує прагнення Туреччини підтримувати регіональну стабільність, зберігати зв'язки з НАТО й уникати прямого військового зіткнення з Росією.

Російська агресія проти Грузії у 2008 році й анексія Криму у 2014 році змусили Анкару інакше подивитися на власну стратегію в Чорному морі. Росія стала для Туреччини джерелом прямого безпекового ризику, тому турецьке керівництво почало посилювати оборонні можливості. Йдеться про розвиток

засобів ураження морських цілей із наземних платформ і активнішу військово-морську співпрацю з державами регіону.

Після анексії Криму Туреччина стала послідовніше підтримувати Україну. Анкара виступала за суверенітет і територіальну цілісність української держави, а згодом перейшла до практичної оборонно-промислової співпраці. Від 2015 року Україна й Туреччина реалізували понад тридцять спільних оборонних проєктів. Вони охоплювали безпілотники, наземні системи, електроніку й військово-морські платформи. Для Києва партнерство з Анкарою мало практичну цінність, бо давало доступ до технологій, які можна було швидко застосовувати в умовах війни.

У роки перед повномасштабним вторгненням Росії у 2022 році Туреччина підтримувала Україну, хоча ризикувала погіршенням відносин із Москвою. Використання Bayraktar TB2 проти російських проєктів у 2021 році показало ефективність турецьких безпілотників і привернуло увагу до турецької оборонної промисловості. За обсягами допомоги Анкара не могла зрівнятися зі США чи Німеччиною, проте її рання й цілеспрямована підтримка посилила обороноздатність України в період, коли подібна допомога мала особливе значення.

Туреччина й надалі зміцнює позиції в Чорному морі. Її курс поєднує дипломатію, військові можливості й співпрацю з регіональними партнерами. Для Анкари важливо стримувати Росію, але водночас не допустити прямого зіткнення з нею. Баланс між підтримкою України, контролем над протоками й обережним діалогом із Москвою робить турецьку політику в Чорноморському регіоні складною, проте впливовою.

Туреччина має широкі можливості для поглиблення співпраці із західними союзниками в умовах війни Росії проти України. Її сильними сторонами залишаються оборонна промисловість, контроль над Босфором і Дарданеллами, військово-морський потенціал і здатність вести переговори з різними сторонами. Для Заходу Анкара важлива не лише як член НАТО, бо вона реально впливає на безпековий баланс у Чорному морі.

Оборонно-промислова співпраця є одним із перспективних напрямів. Туреччина помітно просунулася у виробництві сучасного озброєння, зокрема в роботі над винищувачем п'ятого покоління Каан. Партнерство з Україною відкриває можливості для спільного виробництва військових систем і розвитку технологій, потрібних обом державам. Bayraktar та інші турецькі розробки уже показали ефективність у протидії російським силам. Туреччина може бути для Заходу практичним партнером у стримуванні російської агресії.

Контроль над протоками, закріплений Конвенцією Монтре, залишається для Анкари вагомим важелем у Чорноморському регіоні. Можливість обмежувати прохід військових кораблів до Чорного моря, зокрема російських, посилює роль Туреччини у стримуванні воєнної ескалації. Для європейської безпеки позиція Анкари має практичне значення, бо вона впливає на баланс сил між НАТО, Україною й Росією в морському просторі.

Співпраця в межах Організації тюркських держав відкриває для Туреччини додаткові дипломатичні й економічні можливості. Анкара може активніше просувати Середній коридор, який зменшує залежність регіону від російських та іранських маршрутів. Зернова угода між Україною та Росією показала, що Туреччина здатна діяти як посередник у кризових умовах і пропонувати практичні рішення, побудовані на економічному інтересі та потребі деескалації.

Таким чином, подальший розвиток безпекового курсу Туреччини залежатиме від здатності Анкари утримувати баланс між різними центрами сили. Їй потрібно зберігати стратегічну автономію, не втрачаючи робочих відносин із НАТО, Європейським Союзом, Україною, Росією та державами тюркського простору. Чим гнучкіше турецьке керівництво реагуватиме на зміни у світовій політиці, тим більшими будуть шанси країни закріпити роль регіонального гравця з ширшим глобальним впливом.

ВИСНОВКИ

1. Наприкінці ХХ століття Туреччина увійшла в період політичної нестійкості. Економічні кризи, роздрібнена партійна система й слабкість коаліційних урядів заважали проведенню реформ. Армія й далі залишалася самостійним політичним гравцем, який захищав світський характер республіки. Паралельно посилювалися ісламські рухи, що отримували підтримку частини суспільства, розчарованої старими партіями. У згаданих умовах політичне зростання Реджепа Тайіпа Ердогана сприймалося як запит на оновлення. Його робота мером Стамбула дала йому образ управлінця, здатного розв'язувати практичні проблеми, а створення ПСР відкрило шлях до тривалого політичного домінування.

Політичні зміни в Туреччині супроводжувалися поступовим обмеженням армійського впливу й піднесенням ісламсько-консервативних сил. Європейський напрям став для уряду інструментом реформ, насамперед у сфері цивільного контролю над військовими. Разом із прагненням до зближення з ЄС Анкара почала активніше працювати зі східними партнерами, мусульманськими й тюркськими країнами. На основі нового балансу між західною орієнтацією, неоосманістськими ідеями й внутрішньою підтримкою сформувалася політична модель, яка допомогла Ердогану закріпитися при владі.

2. Внутрішній безпековий курс Туреччини за президентства Реджепа Тайіпа Ердогана тісно пов'язаний з економічними змінами, оборонною промисловістю й посиленням президентської влади. Економічне зростання перших років правління ПСР дало уряду додаткові ресурси й зміцнило суспільну підтримку. Інвестиції в оборонний сектор допомогли зменшити залежність від зовнішніх постачальників. Особливе значення мало виробництво безпілотників, розвиток військових технологій і прагнення Анкари діяти самостійніше у питаннях безпеки.

Конституційні зміни 2017 року зосередили більше повноважень у руках президента й посилили контроль Ердогана над державним апаратом. Після провалу перевороту 2016 року чистки в армії, судах, спецслужбах і державних установах зміцнили позиції уряду, проте водночас викликали критику щодо стану демократії та прав людини. Боротьба з РПК залишилася одним із головних напрямів безпекової політики. Жорсткі дії проти курдських сил усередині країни й за її межами дали Анкарі короткостроковий контроль, але поглибили внутрішню напругу й посилили міжнародну критику.

3. Зовнішній безпековий курс Туреччини за президентства Реджепа Таїпа Ердогана поєднує захист національних інтересів, активне застосування військової сили й прагнення до стратегічної автономії. Відносини з НАТО та США зберігають значення для Анкари, проте стали набагато складнішими. Купівля російських систем С-400, військові операції в Сирії й розбіжності навколо курдського питання послабили довіру між Туреччиною та західними союзниками. Анкара дедалі частіше ухвалює рішення самостійно, навіть коли вони суперечать очікуванням партнерів по Альянсу.

Військова активність у Сирії та Іраку спрямована передусім проти РПК і пов'язаних із нею курдських сил. Для Туреччини згаданий напрям пояснюється потребою захисту національної безпеки, проте бойові дії супроводжуються міжнародною критикою, гуманітарними наслідками й напруженням у відносинах із сусідніми державами. У Східному Середземномор'ї Анкара просуває доктрину «Блакитної Батьківщини», що загострило суперечки з Грецією та Кіпром. Підтримка Уряду національної згоди в Лівії дала Туреччині можливість посилити позиції в Північній Африці, закріпити морські претензії й отримати додаткові важелі у боротьбі за енергетичні ресурси.

4. Проведене дослідження показує, що безпекова політика Туреччини за правління Реджепа Таїпа Ердогана формується під впливом внутрішніх криз і зовнішніх викликів. Усередині країни головними проблемами стали посилення президентської влади, обмеження громадянських свобод, тиск на опозицію, журналістів і правозахисників. Економічна криза, девальвація ліри й

зростання соціальної нерівності додатково послаблюють внутрішню стійкість держави. Курдське питання залишається одним із найгостріших джерел напруги, бо силова лінія уряду не усуває політичних причин конфлікту. Переслідування опонентів за кордоном погіршує міжнародний імідж Анкари й посилює недовіру до її безпекової політики.

Зовнішні виклики пов'язані з непростими відносинами із союзниками по НАТО, поглибленням контактів із Росією, суперечностями у Сирії, Іраку, Лівії та Східному Середземномор'ї. Співпраця з Москвою в енергетиці й оборонних технологіях дає Анкарі певні вигоди, проте водночас посилює залежність від Росії й ускладнює діалог зі США та ЄС. Інтерес до БРІКС, розвиток зв'язків із Китаєм, Індією та державами Близького Сходу показують бажання Туреччини вийти за межі суто західної орієнтації. Майбутній курс Анкари залежатиме від здатності поєднати стратегічну автономію з робочими відносинами із традиційними союзниками й новими партнерами. Гнучкість у зовнішній політиці та внутрішня стабільність визначатимуть місце Туреччини в регіональній і міжнародній системі безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аль-Азаві Хайдер Аділ Кадім. Еволюція регіональної політики Турецької Республіки: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2017. 252 с.
2. Ая-Софія та ісламізація Туреччини: як Ердоган змінює державу Ататюрка. *Аналітичний центр ADASTRA*. 2020. URL: <https://adastra.org.ua/blog/aya-sofiya-ta-islamizaciya-turechchini-yak-erdogan-zminyuye-derzhavu-atatyurka> (дата звернення: 26.11.2024).
3. Браїло А. Ідеологічні основи ісламського фундаменталізму та екстремізму: історія та можливі наслідки. *European political and law discourse*. 2018. Volume 5. Issue 3. С. 95–100.
4. Венкіна К., Перепадя О. Уряд Туреччини прагне приєднатися до альянсу БРІКС. *Deutsche Welle*. URL : <https://www.dw.com/uk/urad-tureccini-pragne-priednatisa-do-alansu-briks/a-70128596> (дата звернення: 01.12.2024).
5. Волович О. О. Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності : збірник статей та аналітичних матеріалів. Національний інститут стратегічних досліджень, Регіональний філіал у м. Одесі. Одеса : Фенікс, 2011. 408 с.
6. Воротнюк М. О. Євроатлантична політика Туреччини: уроки для України. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 3. С. 172
7. Вохра А. Туреччина хоче вступити в БРІКС, бо розчарувалася у ЄС? *Deutsche Welle*. URL <https://www.dw.com/uk/tureccina-hoce-vstupiti-v-briks-bo-rozcaruvalasa-u-es/a-70273980> (дата звернення: 01.12.2024).
8. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони: теорія і практика : навчальний посібник / В. А. Яценко, В. Г. Пилипчук, П. П. Богуцький, О. Д. Довгань, І. М. Доронін, О. В. Петришин; за заг. ред. В. Г. Пилипчука; Науково-дослідний інститут інформатики і права НАПрН України. Київ; Одеса : Фенікс, 2020. 224 с.

9. Замікула Г. О. Трансформація партійної системи Турецької Республіки. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія. Політологія*. 2016. Вип. 16. С. 225–233.
10. Зінько С. Основні напрями зовнішньої політики Туреччини на сучасному етапі. URL: <http://www.niss.od.ua/p/213.doc> (дата звернення: 11.11.2024).
11. MIT in personel sayisi ilk kez atpiklandi. URL : <http://t24.com.tr/haber/mitin-personel-sayisi-ilk-kez-aciklandi,251793> (дата звернення: 21.11.2024).
12. Паливода В. О. Діяльність спеціальних служб іноземних держав у мінливому світі: збірник статей та аналіт. матер. Київ : НІСД, 2020. 336 с.
13. Петрик О. Досвід та уроки економічних реформ Туреччини. *Економічна правда*. 2021. URL: <https://pravda.com.ua/columns/2021/11/3/679347/> (дата звернення: 17.11.2024).
14. Романдаш А. Курди і Туреччина: політика (не) повернення. *Родіо свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kurdy-i-turechchyna/30274493.html> (дата звернення: 21.11.2024).
15. Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі. Колективна монографія. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. 220 с.
16. Унферен Б. Турецький гамбіт із членством у БРІКС - між Заходом і Росією. *Deutsche Welle*. URL : <https://www.dw.com/uk/tureckij-gambit-iz-clenstvom-u-briks-miz-zahodom-i-rosieu/a-70592528> (дата звернення: 29.11.2024).
17. Унферен Б. Туреччина в НАТО: непередбачуваний другий номер Альянсу. *Deutsche Welle*. URL : <https://www.dw.com/uk/tureccina-v-nato-pereredbacuvanij-drugij-nomer-alansu/a-68890138> (дата звернення: 29.11.2024).
18. Худолій А. О. Зовнішня політика Туреччини на Близькому Сході. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса, Сер.: Політичні науки*. 2017. С. 34-42.
19. Юлек М. Глобалізація, кризи та економічні реформи: досвід Туреччини. *Міжнародна економічна політика*. 2015. № 2. С. 77-109.

20. 2020 Country Reports on Human Rights Practices: Turkey. URL : <https://www.state.gov/reports/2020-country-reports-on-human-rights-practices/turkey/> (дата звернення: 11.11.2024).
21. Adar S. Visualizing Turkey's Foreign Policy Activism. *CATS Network*. 2021 URL : <https://www.cats-network.eu/topics/visualizing-turkeys-foreign-policy-activism#c5847>. (дата звернення: 11.11.2024).
22. Anti-Erdogan protest in Istanbul. *Deutsche Welle*. URL : <https://www.dw.com/en/anti-government-protesters-clash-with-police-in-turkey-over-corruption-scandal/a-17316868> (дата звернення: 12.11.2024).
23. Badi E. The UAE Is Making a Precarious Shift in Its Libya Policy: Here's Why. *Atlantic Council*. URL : <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/the-uae-is-making-a-precarious-shift-in-its-libya-policy-heres-why/>.(дата звернення: 25.11.2024).
24. Barsoumian N. Sharp Rise in Hate Speech Threatens Turkey's Armenians. URL : <https://armenianweekly.com/2020/10/08/sharp-rise-in-hate-speech-threatens-turkeys-armenians/> (дата звернення: 19.11.2024).
25. Baskan B. Turkey between Qatar and Saudi Arabia: Changing Regional and Bilateral Relations. *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 2019. Vol. 16 (62). P. 97.
26. Bechev D. Russia, Turkey and the Spectre of Regional Instability, *Al Sharq Strategic Research* URL : <https://research.sharqforum.org/2022/04/13/russia-regional-instability/> (дата звернення: 18.11.2024).
27. Berksoy B. Military, police and intelligence in Turkey: Recent transformations and needs for reform. TESEV Democratization Program Policy Report Series: Security Sector 4. Istanbul, Turkey: TESEV. 2013.
28. Butler D., Gumrukcu T. Turkey signs maritime boundaries deal with Libya amid exploration row. *Reuters*. URL : <https://www.reuters.com/article/us-turkey-libya/turkey-signs-maritime-boundaries-deal-with-libya-amid-exploration-row-idUSKBN1Y213I/> (дата звернення: 27.11.2024).

29. Çelenk A.A. Democratization of the National Security Discourse and the Political Parties in Turkey. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. Temmuz – Aralık 2009. Vol. 33. P.122-123.
30. Çevik S. Prospects for Turkish Syrian Reconciliation. *Italian Institute for International Political Studies*. 2023. URL : <https://www.ispionline.it/en/publication/prospects-for-turkish-syrian-reconciliation-133565>. (дата звернення: 22.11.2024).
31. Çevik S. Short- and Long-Term Impacts of the Escalation in Idlib. *SWP Point of View*. 2020. URL : <https://www.swp-berlin.org/en/publication/short-and-long-term-impacts-of-the-escalation-in-idlib>. (дата звернення: 11.11.2024).
32. Cizre Ü. Problems of democratic governance of civil–military relations in Turkey and the European Union enlargement zone. *European Journal of Political Research*. 2004. Vol. 43(1). P. 107–125.
33. Corruption Perceptions Index. *Transparency International*. URL : <https://www.transparency.org/en/cpi/2023> (дата звернення: 19.11.2024).
34. Coskun O., Sezer C., Caglayan C. Turkish business group plans Libya trip to set post-war plan – sources. *Reuters*. URL : <https://www.reuters.com/article/us-libya-security-turkey/turkish-business-group-plans-libya-trip-to-set-post-war-plan-sources-say-idUSKBN2425FH/> (дата звернення: 19.11.2024).
35. Cruz A. G., Palau F. Türkiye's complex path. Erdogan's economic policy review and new energy prospects. *Center for Global Affairs & Strategic Studies University of Navarra*. 2023. URL : <https://www.unav.edu/documents/16800098/17755721/wp-02-2023-turkish-economic-policy-and-energy.pdf> (дата звернення: 22.11.2024).
36. Daragahi B. Turkey's Erdogan inaugurates 'world's largest airport' in Istanbul. URL : <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/turkey-istanbul-airport-largest-erdogan-terminal-runway-ataturk-international-a8606666.html> (дата звернення: 19.11.2024).
37. Davutoglu A. Turkey's Zero-Problems Foreign Policy. *Foreign Policy*. URL : <https://foreignpolicy.com/2010/05/20/turkeys-zero-problems-foreign-policy/>

38. Dialogue between Egypt, Turkey Halted over Turkish Practices in Libya, FM Shoukry Tells Al-Arabiya. *Ahram Online*. 2022. URL : <https://english.ahram.org.eg/News/478732.aspx>. (дата звернення: 25.11.2024).

39. Egeli S., Güvenç S., Kurc C., Mevlutoglu A. From Client to Competitor: The Rise of Türkiye's Defence Industry. 2024. URL : https://www.researchgate.net/publication/380290919_From_Client_to_Competitor_The_Rise_of_Turkiye's_Defence_Industry (дата звернення: 22.11.2024).

40. Egypt's Designation of Sirte, Jufra as Red Lines Helped in Preserving Libya's Political Path, Sisi Says. *Ahram Online*. URL : <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/64/398938/Egypt/Politics-/Egypys-designation-of-Sirte,-Jufra-as-red-lines-he.aspx>. (дата звернення: 22.11.2024).

41. Erdemir A., Koduvayur V., Kowalski P. Turkish Proxy Gains in Libya are No Cure for Ankara's Growing Isolation. *Center for the National Interest* . URL: <https://nationalinterest.org/blog/middle-east-watch/turkish-proxy-gains-libya-are-no-cure-ankara%E2%80%99s-growing-isolation-157751> (дата звернення: 25.11.2024).

42. Erdemir A. Turkey and Iran Orchestrate Joint Military Operations Against Kurdish Insurgents. *Foundation for Defense of Democracies*. URL : <https://www.fdd.org/analysis/2020/06/26/turkey-iran-joint-military-operations-kurds/> (дата звернення: 25.11.2024).

43. Erdemir A., Fidan U. C. Turkey's Ziraat Bank Under Scrutiny . *Foundation for Defense of Democracies*. URL : <https://www.fdd.org/analysis/memos/2021/02/26/turkeys-ziraat-bank-under-scrutiny/> (дата звернення: 19.11.2024).

44. Erdemir A., Kowalski P. Blue Homeland and the Irredentist Future of Turkish Foreign Policy . URL : <https://warontherocks.com/2020/09/blue-homeland-and-the-irredentist-future-of-turkish-foreign-policy/> (дата звернення: 22.11.2024).

45. Erdogan threatens repercussions after TC court ended teaching of Quran in schools. *Cyprus Mail*. URL : <https://cyprus-mail.com/2021/04/16/erdogan-threatens-repercussions-after-tc-court-ended-teaching-of-quran-in-schools/> (дата звернення: 19.11.2024).

46. Frantzman S. J. Displaced Syrians near Afrin say Turkish airstrikes terrorize civilians. *The Jerusalem Post*. URL : <https://www.jpost.com/middle-east/displaced-syrians-near-afrin-say-turkish-airstrikes-terrorize-civilians-658791> (дата звернення: 29.11.2024).

47. Gasparetto A. Iranian–Turkish Relations in a Changing Middle East. *International Studies*. 2018. Vol.18 (1) P. 93.

48. Gumrukcu T. Hüseyin H. Turkey’s Erdogan Says Hamas Is Not Terrorist Organisation, Cancels Trip to Israel. *Reuters*. URL : <https://www.reuters.com/world/middle-east/turkeys-erdogan-says-hamas-is-not-terrorist-organisation-2023-10-25/>. (дата звернення: 29.11.2024).

49. Gürcan M., Gisclon M. What is the Turkish military’s strategic identity after July 15? *IPC Mercator Policy Brief ,Istanbul Policy Center*, Istanbul, Turkey. 2017. URL: <https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20200413-22044563.pdf> (дата звернення: 19.11.2024).

50. Gürsoy Y. The impact of EU-driven reforms on the political autonomy of the Turkish military. *South European Society and Politics*. 2011. Vol. 16 (2). P. 293–308.

51. Nasaoglu S. Turkey Joins NATO Allies in Suspending Europe Arms Treaty. *Bloomberg*. URL : <https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-04-05/turkey-joins-nato-allies-in-suspending-europe-arms-treaty> (дата звернення: 22.11.2024).

52. Hale W., Ozbudun E. Islamism, democracy and liberalism in Turkey: The case of the AKP. Abingdon, U.K.: Routledge. 2009. 160 p.

53. Heper M. Civil–military relations in Turkey: Toward a liberal model? *Turkish Studies*. 2011. Vol. 12(2). P. 241–252.

54. Indigenous UCAV Bayraktar TB2 Completes 750 Thousand Flight Hours. *Baykar*. 2023. URL : <https://baykartech.com/en/press/indigenous-ucav-bayraktar-tb2-completes-750-thousand-flight-hours/>. (дата звернення: 19.11.2024).

55. Insel A. The AKP and normalizing democracy in Turkey. *South Atlantic Quarterly*. 2003. Vol. 102(2). P. 293– 308.

56. Interpol denies reports of Turkey's removal from database after listing 60,000 'wanted' Gülenist names. *Daily News*. URL : <https://www.hurriyetdailynews.com/interpol-denies-reports-of-turkeys-removal-from-database-after-listing-60000-wanted-gulenist-names-115135> (дата звернення: 29.11.2024).

57. Iraq: Turkish Airstrike Disregards Civilian Loss. *Human Rights Watch*. URL : <https://www.hrw.org/news/2020/07/22/iraq-turkish-airstrike-disregards-civilian-loss> (дата звернення: 19.11.2024).

58. Iraqi Kurds in border zone flee Turkey's hunt for PKK. *France 24*. URL : <https://www.france24.com/en/live-news/20210609-iraqi-kurds-in-border-zone-flee-turkey-s-hunt-for-pkk> (дата звернення: 29.11.2024).

59. Jenkins G. Continuity and Change: Prospects for Civil-Military Relations in Turkey. *International Affairs*. 2007. Vol.83 (2). P. 354.

60. Kakassis J. We Don't Want To Die': Women In Turkey Decry Rise In Violence And Killings. URL : <https://www.npr.org/2019/09/15/760135010/we-dont-want-to-die-women-in-turkey-decry-rise-in-violence-and-killings> (дата звернення: 14.11.2024).

61. Kalaycioğlu E. *Turkish Dynamics Bridge Across Troubled Lands*. N.Y., Palgrave Macmillan, 2005. 262 p.

62. Kasapoglu C. *Turkey, The Nations of NATO: Shaping the Alliance's Relevance and Cohesion*, Thierry Tardy, ed., Oxford: Oxford University Press, 2022. p. 97.

63. Koru S. The institutional structure of «New Turkey». *Foreign Policy Research Institute*. URL : <https://www.fpri.org/article/2021/02/the-institutional-structure-of-new-turkey/> (дата звернення: 22.11.2024).

64. Kucukgocmen A. PM Tatar wins North Cyprus presidential vote, says people want own state. *Reuters*. URL : <https://www.reuters.com/article/us-cyprus-north-election-result/pm-tatar-wins-north-cyprus-presidential-vote-says-people-want-own-state-idUSKBN2730PP/> (дата звернення: 19.11.2024).

65. Kurdish opposition swept up in Turkish arrests after Iraq killings. *Reuters*. URL : <https://www.reuters.com/article/us-turkey-iraq-security-opposition/kurdish-opposition-swept-up-in-turkish-arrests-after-iraq-killings-idUSKBN2AF1IW/> (дата звернення: 28.11.2024).

66. Kutay A. Turkey: The Rise and Fall of the Influence of the Military in Politics. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. 2020. URL : <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1860>. (дата звернення: 14.11.2024).

67. Landler M., Barnard A., Schmitt E. Turkish Inaction on ISIS Advance Dismays the U.S. *The New York Times*. URL : <https://www.nytimes.com/2014/10/08/world/middleeast/isis-syria-coalition-strikes.html> (дата звернення: 22.11.2024).

68. Makovsky A. Opportunities and Challenges in the Eastern Mediterranean: Examining U.S. Interests and Regional Cooperation. *House Foreign Affairs Subcommittee on the Middle East, North Africa and Global Counterterrorism; and Subcommittee on Europe, Energy, the Environment and Cyber*. 2022. URL : <https://www.americanprogress.org/article/opportunities-andchallenges-in-the-eastern-mediterranean-examining-u-s-interests-and-regional-cooperation/>. (дата звернення: 22.11.2024).

69. Mavi Marmara: Why Did Israel Stop the Gaza Flotilla? *BBC News*. URL : <https://www.bbc.com/news/10203726>. (дата звернення: 28.11.2024).

70. Mueller B., Gibbons-Neff T. What Is the S-400? The Russian Missile System in Turkey That Irks the Pentagon. *The New York Times*. URL : <https://www.nytimes.com/2019/07/12/world/russia-turkey-missile-explain.html> (дата звернення: 22.11.2024).

71. National Intelligence Organization. URL : <http://www.globalsecurity.org/intell/world/turkey/mit.htm> (дата звернення: 19.11.2024).

72. NATO puts defence plan for Poland, Baltics into action, officials say. *Reuters*. URL : <https://www.reuters.com/article/world/nato-puts-defence-plan-for-poland-baltics-into-action-officials-say-idUSKBN24320A/> (дата звернення: 19.11.2024).

73. Özbudun E. *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation* Boulder. London, 2000. 200 p.

74. Pentagon pushes back on claim that US to leave Turkey's Incirlik base. *Al-Monitor*. URL : <https://www.al-monitor.com/originals/2020/09/incirlik-turkey-airbase-pentagon-cyprus.html> (дата звернення: 28.11.2024).

75. Prothero M. Turkey's Erdogan has been humiliating Putin all year. *Business Insider* URL : <https://www.businessinsider.com/turkey-humiliating-russia-putin-playbook-syria-libya-armenia-azerbaijan-2020-10> (дата звернення: 22.11.2024).

76. Rehn O. EU Commissioner for Enlargement, Speech on Democratisation in Turkey, EP Plenary Strasbourg, 20 January 2010 // *Black Sea Monitor of the International Centre for Black Sea Studies (Athens)*. 2010. Vol.15. P.18.

77. Report: Child soldiers deployed to Libya by Turkish-backed Syrian National Army. *Al-Monitor*. URL : <https://www.al-monitor.com/originals/2020/05/child-soldiers-libya-syria-national-army-turkey.html> (дата звернення: 19.11.2024).

78. Rubin B. Turkey's Political Parties: A Remarkably Important Issue. *Turkish Studies*. 2002. Vol. 3 (1). P. 112.

79. Sahinkaya E. Germany Warns Turkey's Exiled Media of Apparent Hit List. URL : https://www.voanews.com/a/press-freedom_germany-warns-turkeys-exiled-media-apparent-hit-list/6208805.html (дата звернення: 19.11.2024).

80. Saudi Imports from Turkey Hit Fresh Record Low amid Informal Boycott. *Reuters*. URL : <https://www.reuters.com/world/middle-east/value-saudi-imports-turkey-drops-further-january-2021-03-25/>. (дата звернення: 28.11.2024).

81. Sayari S. Towards a New Turkish Party System? *Turkish Studies*. 2007. Vol. 8 (2). P. 196-224.

82. Sayari S. Turkey's Islamist Challenge". *Middle East Quarterly*. 1996. Vol. 3 (3). P. 35-43.

83. SDF commander says Kurds ready for dialogue if Ankara is sincere. *Al-Monitor*. URL : <https://www.al-monitor.com/originals/2020/01/syria-turkey-kobani-kurds-russia-us-sdf.html> (дата звернення: 19.11.2024).

84. Spicer J. Finance watchdog 'grey lists' Turkey in threat to investment. *Reuters*. URL : <https://www.reuters.com/business/finance-watchdog-grey-lists-turkey-threat-investment-2021-10-21/> (дата звернення: 22.11.2024).
85. Tank P. Turkey's Military Elite at a Crossroad: Paths to Desecuritization? A Dissertation for the Degree of Dr.Philos. Submitted to the Faculty of Social Sciences, University of Oslo, December 2008. Oslo: Unipub AS, 2009. P.150.
86. Taşkın Y. AKP's Move to Conquer the Center-Right...*Turkish Studies*. 2008. Vol. 9 (1). P. 44-68.
87. Tastekin F. Eying Gaza Mediator Role, Turkey Cools Hamas Ties, Erdogan Restrains Rhetoric. *Al Monitor*. URL: <https://www.al-monitor.com/originals/2023/10/eying-gaza-mediator-role-turkey-cools-hamas-ties-erdogan-restrains-rhetoric#ixzz8GxfEs2K1>. (дата звернення: 19.11.2024).
88. The Turkish Economy During the Justice and Development Party Decade. *Insight Turkey*. <https://www.insightturkey.com/articles/the-turkish-economy-during-the-justice-and-development-party-decade> (дата звернення: 19.11.2024).
89. Toktaş Ş., Kurt Ü. The Turkish military's autonomy, JDP rule and the EU reform process in the 2000s: An assessment of the Turkish version of democratic control of armed forces (DECAF). *Turkish Studies*. 2010. Vol. 11(3). P. 387–403.
90. Tol G. Turkey's Endgame in Syria. What Erdogan Wants. *Foreign Affairs*. URL : <https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2019-10-09/turkeys-endgame-syria> (дата звернення: 19.11.2024).
91. Tuncer E. Osmanlı'dan Günümüze Seçimler: 1877–1999. Ankara, Tesav Yayınları, 2002. P. 34-44.
92. Turkey (Türkiye): Major Issues and U.S. Relations. *Congressional Research Service*. 2024. URL : <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R44000>
93. Turkey pulse. URL : <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/11/turkey-post-botched-coup-shake-up-at-turkish-intelligence.html> (дата звернення: 22.11.2024).

94. Turkey says may begin oil exploration under Libya deal in three-four months. *Reuters*. URL : <https://www.reuters.com/article/us-turkey-libya-drilling/turkey-says-may-begin-oil-exploration-under-libya-deal-in-three-four-months-idUSKBN2352EL/> (дата звернення: 24.11.2024).

95. Turkey sentences wife of jailed Kurdish politician over medical report. *Reuters*. URL : <https://www.reuters.com/world/middle-east/jailed-turkish-politicians-wife-sentenced-over-faulty-medical-report-media-2021-11-13/> (дата звернення: 19.11.2024).

96. Turkey, Israel to Restore Full Diplomatic Ties. *France 24*. URL : <https://www.france24.com/en/middle-east/20220817-turkey-israel-to-restore-full-diplomatic-ties>. (дата звернення: 27.11.2024).

97. Turkey: Enforced Disappearances, Torture. *Human Rights Watch*. URL : <https://www.hrw.org/news/2020/04/29/turkey-enforced-disappearances-torture> (дата звернення: 19.11.2024).

98. Turkey: Transnational Repression Origin Country Case Study. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report/transnational-repression/turkey> (дата звернення: 19.11.2024).

99. Turkey: Violation of Osman Kavala's Rights Intensifies. *Human Rights Watch*. URL : <https://www.hrw.org/news/2021/03/01/turkey-violation-osman-kavalas-rights-intensifies> (дата звернення: 19.11.2024).

100. Turkey's intelligence agency MIT dismisses 87 personnel. URL: <http://aa.com.tr/en/politics/turkeys-intelligence-agency-mit-dismisses-87-personnel/653546> (дата звернення: 24.11.2024).

101. Turkey's Jewish minority takes the heat amid Israeli-Palestinian violence. *Al-Monitor*. URL : <https://www.al-monitor.com/originals/2021/05/turkeys-jewish-minority-takes-heat-amid-israeli-palestinian-violence> (дата звернення: 19.11.2024).

102. Turkish authorities must restore judicial independence and stop targeting and silencing human rights defenders. *Council of Europe*. URL: <https://www.coe.int/>

en/web/portal/-/turkish-authorities-must-restore-judicial-independence-and-stop-targeting-and-silencing-human-rights-defenders (дата звернення: 30.11.2024).

103. Turkish court sentences former pro-Kurdish MP to 22 years in jail. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/article/us-turkey-security-mp/turkish-court-sentences-former-pro-kurdish-mp-to-22-years-in-jail-idUSKBN28V18U/> (дата звернення: 22.11.2024).

104. Turkish government scapegoats LGBTI Community for Covid-19 Pandemic. URL : <https://www.ekathimerini.com/opinion/252534/turkish-government-scapegoats-lgbti-community-for-covid-19-pandemic/> (дата звернення: 30.11.2024).

105. Turkish journalist Can Dündar jailed after surviving gun attack. *Guardian News* URL : <https://www.theguardian.com/world/2016/may/06/turkish-journalist-can-dundar-escapes-attempted-shooting-outside-court>(дата звернення: 19.11.2024).

106. Turkish ship at centre of Greece row to return to Mediterranean. *BBC*. URL : <https://www.bbc.com/news/world-europe-54504123> (дата звернення: 24.11.2024).

107. Turkish university to open faculties in northern Syria. *Reuters*. URL : <https://www.reuters.com/article/us-syria-security-turkey-education/turkish-university-to-open-faculties-in-northern-syria-idUSKBN1WJ0Z3/>(дата звернення: 19.11.2024).

108. Van Wilgenburg W., Holmes A. A. The international community must stop Turkey's ethnic cleansing plans in northern Syria. *The Washington Post*. URL: <https://www.washingtonpost.com/opinions/2019/10/11/international-community-must-stop-turkeys-ethnic-cleansing-plans-northern-syria/>(дата звернення: 19.11.2024).

109. Wilks A. Erdogan raises rhetoric in Greece standoff in Mediterranean. *The Associated Press*. URL : <https://apnews.com/article/ap-top-news-international-news-europe-business-61226ebfea4cb7ddcf9c23b5fbd94b84> (дата звернення: 22.11.2024).

110. Witness In Iran Sanctions Case Says Turkey's Erdogan Aided Evasion Scheme. *RFE/RL*. URL : <https://www.rferl.org/a/turkish-police-witness-iran-sanctions-case-says-erdogan-aided-sanctions-evasion-scheme-zarrab-atilla-kormaz/28911053.html> (дата звернення: 19.11.2024).

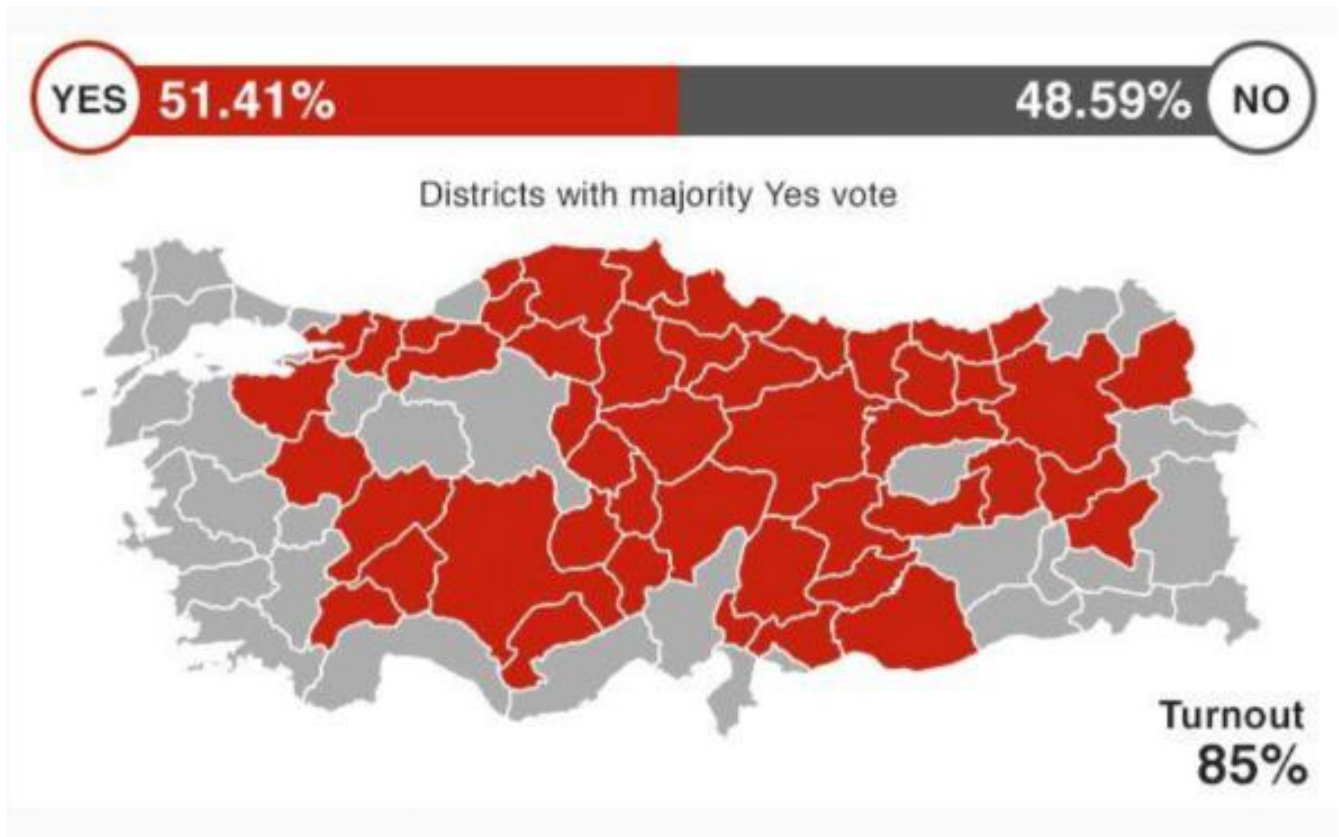
111. Yavuz H., Koç R. The Turkish coup attempt: The Gülen movement vs. the state. *Middle East Policy*. 2016. Vol. 13(4). P. 136–148.

112. Yıldız G. Türkiye's Swings in the Syrian Crisis: Paving the Way Forward in Turkey in the MENA Region, ed. Valeria Talbot. 2023. Milan: Ledizioni Ledi Publishing. P. 93.

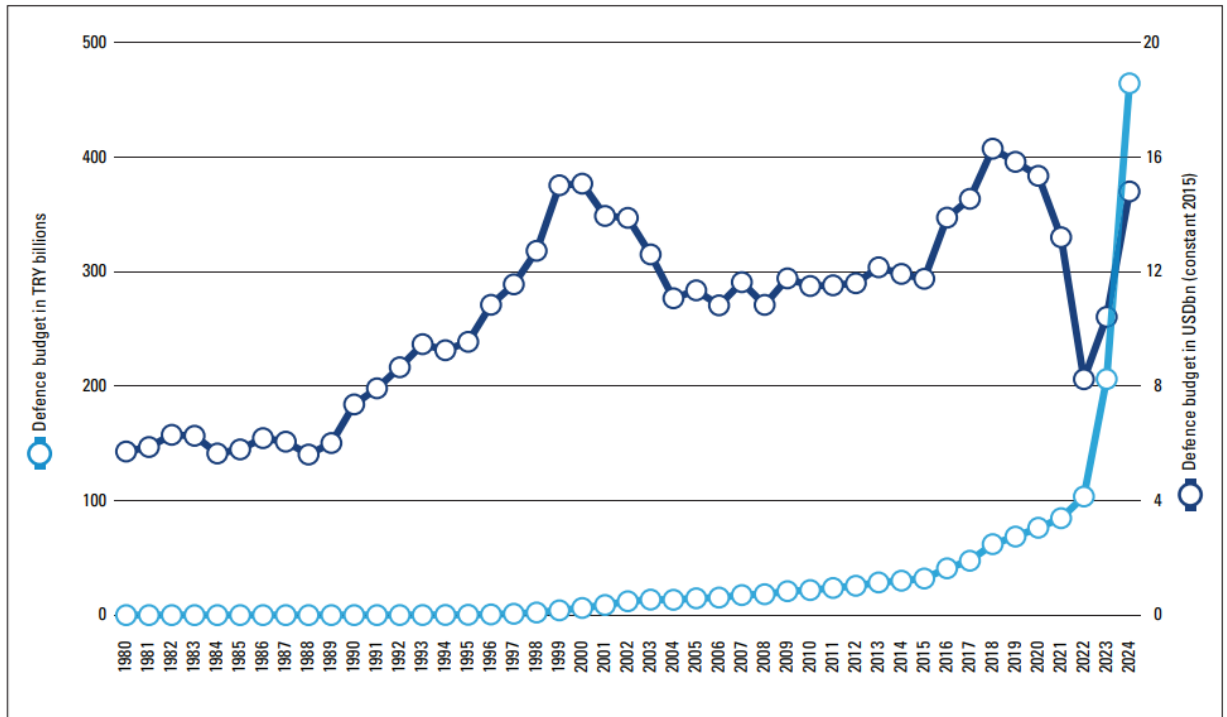
ДОДАТКИ

Додаток А

Результати конституційного референдуму 2017 р.

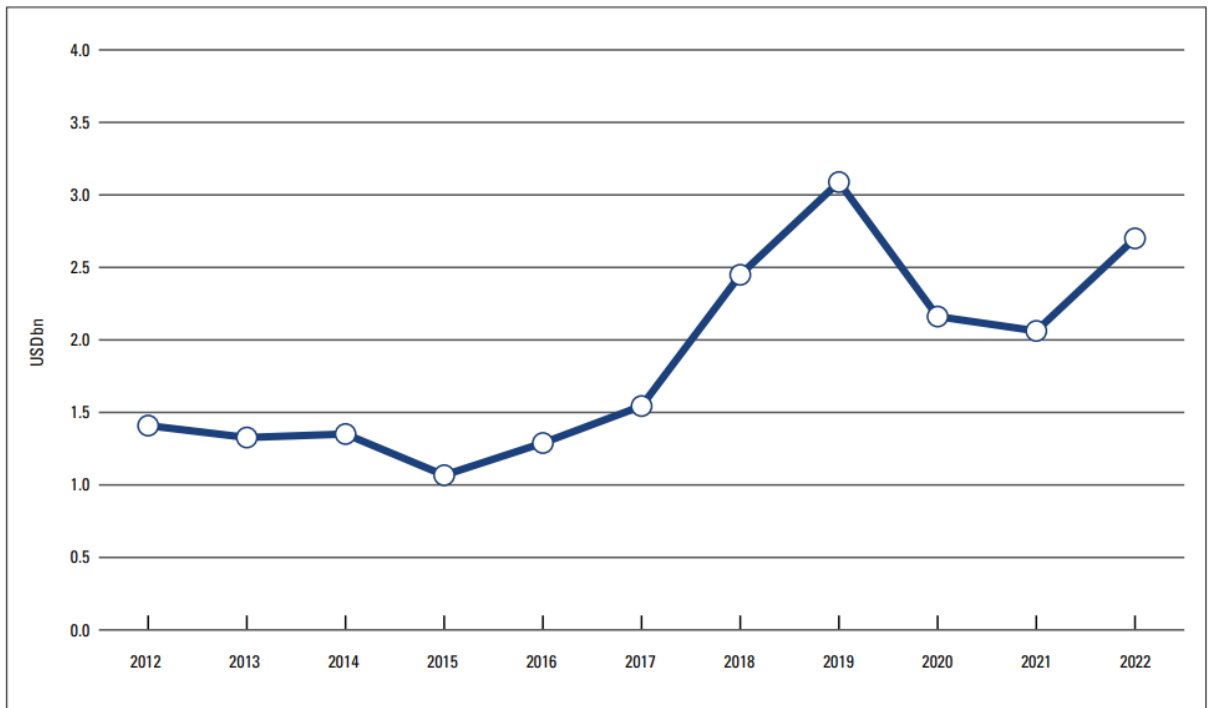

Туреччина: витрати на оборону, 1980–2024 рр.

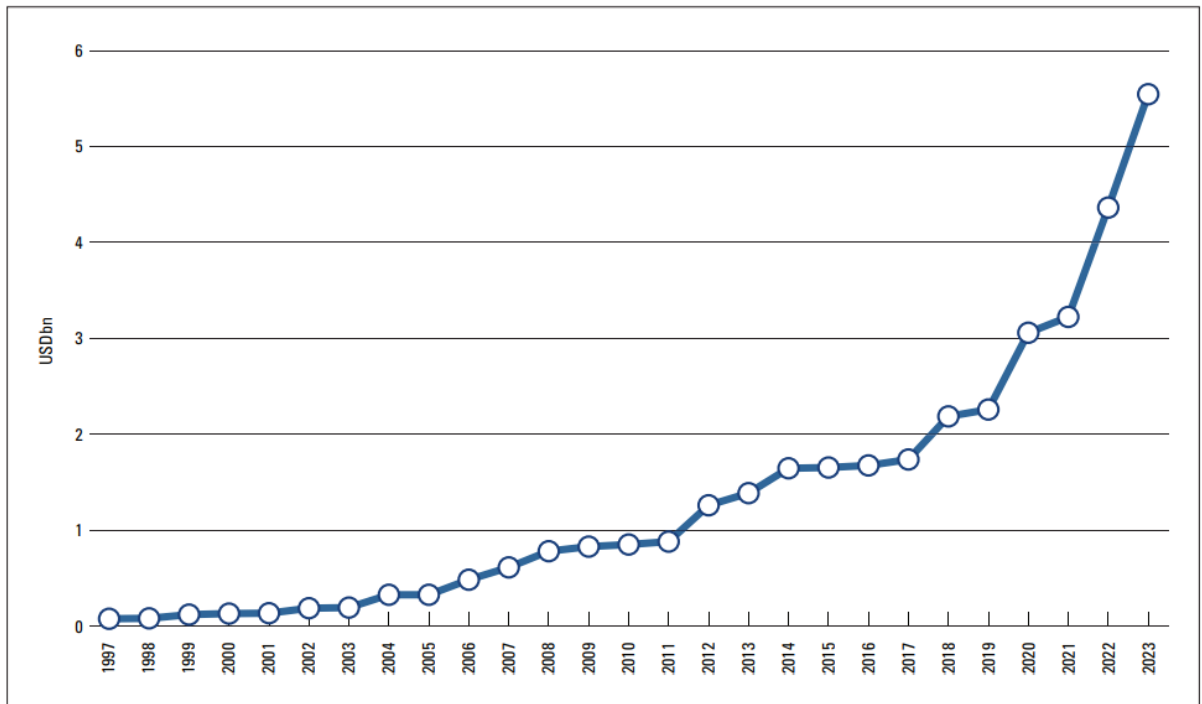
Додаток В

Турецький оборонний та аерокосмічний імпорт, 2012–22 рр.

Додаток Г

Турецький оборонний та аерокосмічний експорт, 1997–2023 рр

Карта військової присутності США та НАТО в Туреччині

